

मराठी भाषा सल्लागार समितीच्या पहिल्या बैठकीमध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री यांनी मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवण्याचा शासन प्रयत्न करणार असल्याची घोषणा केली. त्याबाबतच्या चर्चेत या संदर्भातील पुढील निकषांकडे लक्ष वेधले गेले.

मराठी अभिजात कशी ?

प्रा. हरी नरके

High antiquity of its Early texts/ recorded history Over period of 1500-2000 years, A body of ancient literature test, which is considered a valuable her-itage by generations of speakers. The literary tradition be original and not borrowed from another speech community The classical language and literature being distinct from modern there may be a discontinuity between the classical language and its later forms of its off-shoots. मराठी ही जगातील १० व्या क्रमांकाची भाषा असली तरी तिचा जन्म २००० वर्षांपूर्वीचा नसल्याने मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळू शकत नसल्याचा मुद्दा पुढे आला. मराठी भाषेचा जन्म नेमका केव्हा झाला, याबाबत कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, संचालक-मराठी संशोधन मंदिर, यांचा 'मराठी भाषा उद्गम व विकास' हा १९३३ साली प्रकाशित झालेला ग्रंथ अतिशय मोलाचा समजला जातो. त्यात ते म्हणतात, सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत या भाषांनी आपापल्या परीने मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो. निरनिराळ्या प्राकृतभाषा बोलणारे निरनिराळे समाज निरनिराळ्या काळी वरून आर्यावर्तातून अनेक कारणांमुळे महाराष्ट्रात उतरले आणि तेथे स्थायिक झाले. त्यांच्या संमिश्र बोलण्यानेच मराठी भाषा बनली. महाराष्ट्र देश ज्याप्रमाणे गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अश्मक, कुंतल, विदर्भ, कोकण इत्यादी लहान लहान देशविशेषांचा

मिळून बनला व महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या लोकघटकांनी मिळून झाली, त्याचप्रमाणे मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश यांच्या मिश्रणाने बनली. महाराष्ट्र देश, मराठा समाज व मराठी भाषा यांची घटना वर दिलेल्या रितीने ख्रिस्तोत्तर ६००-७०० च्या सुमारास

झाली. (पृ. १६८) कु. पां. कुलकर्णी यांनी आपल्या ४९६ पृष्ठांच्या या शोधग्रंथात या विषयाचा सांगोपांग वेध घेतला आहे. विषयाचे सर्व पैलू मांडण्यासाठी त्यांनी या संदर्भातील तज्ज्ञांच्या ३२ मौलिक संदर्भ ग्रंथांचा वापर केलेला आहे. कुलकर्णींच्या मते मराठी भाषेचे वयोमान १३००-१४०० वर्षांचे ठरते. असे असेल तर मग मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळू शकणार नाही, याबाबत (१) डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर लिखित 'प्राचीन महाराष्ट्र'

'खंड १ व २ (२) हाल सातवाहनाची 'गाथा सत्पशती' संपादक, स. आ. जोगळेकर (३) गुणाढ्याचे 'बृहत्कथा' हे व राजारामशास्त्री भागवत, दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, वि. का. राजवाडे, वि. ल. भावे, रा. भी. जोशी आदींचे ग्रंथ तपासून काय चित्र समोर येते त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करू या. 'कथासरित्सागर' या महाग्रंथाचे मराठी भाषांतर ह. अ. भावे यांनी केले असून, त्याच्या पाचही खंडांना ख्यातनाम विदुषी दुर्गा भागवत यांच्या पाच प्रदीर्घ आणि विवेचक प्रस्तावना आहेत, त्या प्रस्तावनेत म्हणतात, गुणाढ्याच्या बृहत्कथेची तुलना रामायण आणि महाभारताशी करण्यात येते. प्राचीन भारतातल्या साहित्याचा एक विशेष असा आहे की, पुष्कळ ग्रंथ लुप्त झाले आहेत आणि असंख्य ग्रंथ केवळ खंडावस्थेत आढळतात. अशा विलुप्त ग्रंथांत गुणाढ्याच्या बृहत्कथेचा समावेश होतो. बृहत्कथेसंबंधी अनेक संदर्भ जुन्या ग्रंथात आढळून येतील. बृहत्कथेचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध असलेले ग्रंथ संस्कृतात व प्राकृतात आहेत. हे ग्रंथ जीव शैव व वैष्णव मतातून निघालेले आहेत आणि जैन मतातलाही ग्रंथ उपलब्ध आहे. तेव्हा भिन्न परंपरांना मान्य असलेला बृहत्कथा हा एक प्राचीन लोकप्रिय ग्रंथ होता यात संशय नाही.

बृहत्कथेची प्रत्यक्ष संबंध असलेले ग्रंथ दोन आहेत. ते दोन्ही काश्मीरचे असून, अकराव्या शतकात उपलब्ध झालेले आहेत. दोहोंची भाषा संस्कृत व मते शैव आहेत. पहिला जागतिक ख्याती पावलेला ग्रंथ हा सोमदेवाचा 'कथासरित्सागर' आणि दुसरा क्षेमेद्रांची 'बृहत्कथा मंजिरी' हे दोन्ही ग्रंथ

श्लोकबद्ध असून, ते वृत्त अनुष्टुभ आहे. कथासरित्सागरची भाषांतरे युरोपीय भाषांमध्येही उपलब्ध आहेत, परंतु 'बृहत्कथा मंजरी'चे इंग्रजीत एकच व तेही काही भागांचेच भाषांतर झालेले आहे. अकराव्या शतकात सोमदेव शर्मा या काश्मीरचा राजा अनंत याच्या पदरी असलेल्या कवी पंडिताने अनंत राजाची राणी सूर्यवती हिला रिझवण्यासाठी पैशाची भाषेत त्याकाळी उपलब्ध असलेल्या बृहत्कथेवरून संस्कृतात कथासरित्सागराची रचना केली. आपण हा ग्रंथ गुणात्याच्या बृहत्कथेवरून रचला आहे ही गोष्ट सोमदेवाने ग्रंथारंभीच सांगून गुणाक्याचे चरित्रही सांगितले आहे, असे दुर्गा भागवत म्हणतात.

डॉ. श्री. व्यं. केतकर या ग्रंथाबाबत आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्र' या ग्रंथात म्हणतात, पैशाचीतील मुख्य विद्युत विश्रुत ग्रंथ म्हटला म्हणजे बृहत्कथा होय. तो कुरू युद्धोत्तर इतिहासाचा संरक्षक आणि त्याबरोबरच इतिहास विपर्यासाचा संरक्षक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथात बृहत्कथेपासून इतिहास निष्कर्षणाचा पद्धतशीर प्रयत्न केलेला आढळेल. ऐतिहासिक कथासूत्राच्या शोधाच्या अनुषंगाने अनेक प्रश्न विवेचनास घेतले गेले आहेत. त्यापैकी एक प्रश्न म्हटला म्हणजे बृहत्कथेच्या कालासंबंधीचा होय. बृहत्कथा अखिल भारतीय कथांचा संग्रह असल्यामुळे आणि त्यामध्ये प्रतिष्ठान कथा व दक्षिणापथ कथा, कुंडीनपूर कथा येत असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासास त्या संग्रहाचा उपयोग करणे प्राप्त झाले. हा संग्रह तयार करण्यात वररुचीचा हात असल्यामुळे आणि वररुची हा महाराष्ट्राच्या भाषेचा आद्य व्याकरण असल्यामुळे वररुचीविषयक अधिक विधाने करणे प्राप्त झाले... वररुचीची माहाराष्ट्री बुद्धपूर्व आहे आणि वररुचीचे व्याकरण पाली किंवा अर्धमागधी या भाषांच्या उदयापूर्वीचे आहे, असे आमचे मत आहे. आणि पैशाची भाषेचे प्रामुख्य ज्या काळात होते तो काळ वररुचीच्या व्याकरणाने दिग्दर्शित होत आहे. वररुचीच्या काळापूर्वी काही पिढ्या पैशाची ही वाङ्मयाची भाषा होती. त्या काळात माहाराष्ट्री भाषा प्रगल्भ झाली होती आणि प्राकृत भाषांत तीच प्रमुख

होती हे स्पष्ट आहे. हा प्रगल्भतेचा काळ अर्थात वररुचीच्या पूर्वी दोनतीनशे वर्षे इतका तरी होता असे म्हणण्यास हरकत नाही... त्यावरून 'प्राकृत प्रकाश'च्या उत्पत्तीच्या काळी चारही प्राकृत भाषांचे व्याकरण असणे आणि 'महाराष्ट्र' हा शब्दही अस्तित्वात असणे हे पूर्ण संभवनीय वाटते. एवंच महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा एक मोठा उजेडाचा कालविभाग म्हटला म्हणजे वररुचीचा व पाणिनीचा काल होय. या वररुचीचे अस्तित्त्व पाणिनीच्या कालाहून दूर नसावे आणि वररुची व पाणिनी हे दोघेही जवळजवळ समकालीन असल्यामुळे ते दोघेही एका गुरूचेच शिष्य होते ही कल्पना उद्भूत होऊन आणि विद्वान वर्गाच्या आख्यायिका संग्रहात शिरून ती कथापीठ लंबकात समाविष्ट झाली असावी. कथापीठलंबक रचनेचा काल मौर्य राज्याच्या प्रारंभाचा असावा, असे आमचे मत आहे. (पृ ११,१२) ते पुढे म्हणतात, महाराष्ट्र हा शब्द व भाषा वररुचीच्या काळी होती आणि वररुचीच्या काली ही भाषा संवर्धित झाली होती आणि वररुचीचा काल ख्रिस्तपूर्व ८०० पासून ६०० पर्यंत केव्हातरी असा धरला, तर महाराष्ट्राची स्वतंत्र भाषा अगोदर दोनतीनशे वर्षे तरी विकसित होत असली पाहिजे म्हणजे ख्रिस्तपूर्व पहिल्या सहस्रकांच्या पूर्वीच म्हणजे ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकात महाराष्ट्राचा आद्यविकासाचा काल जातो आणि या भाषेच्या नावास कारण झालेले जे महार आणि रठ यांचे एकराष्ट्रीकरण जे ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकात झाले असावे असे दिसते. अश्मक राजा कुरू युद्धात पडला आणि कुरू युद्धापासून अश्मकांचे सातत्य आहे, तर महार आणि रठ यांचे एकराष्ट्रीकरण

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

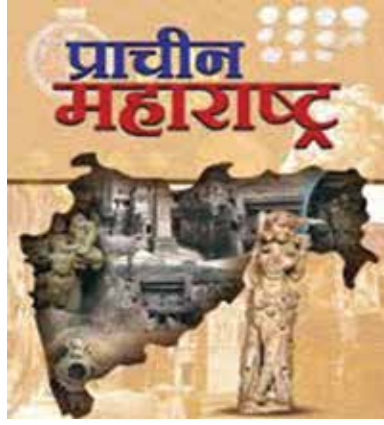
आणि अश्मक राजाचे सातत्य याची संगती लावण्याचा प्रयत्न अवश्य होतो.

अश्मक राज्य सुरू होण्यापूर्वीच महारांच्या देशात रठ्यांचा प्रसार होऊन महाराष्ट्र बनले असावे आणि त्यांच्या संयुक्त जनतेत अश्मक राजकुल उत्पन्न झाले असावे असाच इतिहास असावा असे दिसते. (पृ.१३)

डॉ. केतकर हालांच्या सप्तशतीबद्दल म्हणतात, महाराष्ट्रातील अत्यंत प्राचीन वाङ्मय म्हणजे हालांची सप्तशती होय, तीवरून असे दिसते की, त्या वेळेस प्रमुख जानपद हलिक होते. गोदातट आणि विंध्य पर्वत हे दोन्ही प्रदेश वाङ्मयात येत होते. भाषेला नाव प्राकृत हेच अधिक प्रिय होते. (पृ.२९) केतकरांचे अनुमान आहे की, शातवाहनांच्या काळात अपभ्रंश भाषेचा उदय झाला असेल, कारण शातवाहनांच्या काळी अपभ्रंशाचे अस्तित्त्व होते अशी साक्ष बृहत्कथा देते. 'राजारामशास्त्री भागवत यांचे निवडक साहित्य' दुर्गा भागवत यांनी संपादित केले असून, त्याचा पहिला खंड मन्हाठ्यासंबंधाने चार उद्गार हा या विषयावर महत्त्वाचा प्रकाशझोत टाकतो. राजारामशास्त्री भागवत म्हणतात, महाराष्ट्र हा शब्द बराच जुनाट आहे. नंदाचे राज्य मगध देशावर असता म्हणजे शालिवाहन शकाचे पूर्वी सुमारे सव्वा चारशे वर्षे, वररुची नावाचा विद्वान झाला. त्याने 'प्राकृत प्रकाश' नावाचे प्राकृत भाषेचे म्हणजे संस्कृत नाटकातील बालभाषेचे व्याकरण केले आहे. त्या व्याकरणाचे अगदी शेवटचे सूत्र 'शेष माहाराष्ट्रीवत' हे होय. अशोकाने महाराष्ट्र देशात धर्मोपदेश

करण्यासाठी काही बौद्ध भिक्षुस पाठवले, अशी बौद्ध लोकांतही दंतकथा आहे. नंदाच्या नंतर चंद्रगुप्ताने राज्य केले. चंद्रगुप्ताच्या पाठीमागे त्याचा मुलगा बिंदुसार गादीवर बसला व बिंदुसाराच्या मागून त्याचा मुलगा प्रियदर्शी किंवा अशोक यांस गादी मिळाली. तेव्हा चांगला बावीसशे वर्षांचा 'मरहट्ट' किंवा 'महाराष्ट्र' शब्द आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. (पृ. ७ व ८) ते पुढे म्हणतात, बाकी सर्व मन्हाठी भाषेप्रमाणे शौरसेनी भाषेचे नियम आहेत असे समजावे. हा सूत्राचा अर्थ ज्यास आपण बालभाषा म्हणतो त्यात पूर्वीच्या काळी शौरसेनीही होती. शूरसेना म्हणजे मथुरामंडळ या प्रांताची जी पूर्वीची भाषा शौरसेनी. उंच जातीच्या व कुलीन बायका जी भाषा प्राचीन काळी नाटकात बोलत ती हीच, 'शौरसेनी' नाटक म्हटले म्हणजे लोकस्थितीचे हुबेहुब चित्र होय. तेव्हा संस्कृतात नाटके ज्यावेळी होऊ लागली त्यावेळी कुलीन व वरिष्ठ जातींच्या बायकांची भाषा 'शौरसेनी' होती, याविषयी काही संशय नको. या 'शौरसेनी' भाषेची एक प्रकृती जशी संस्कृत तशीच दुसरी प्रकृती महाराष्ट्री ऊर्फ अतिप्राचीन मन्हाठी, असे कात्यायन म्हणतो. शौरसेनीपासून मागधी व पैशाची नावाच्या बालभाषा निघाल्या. मगध म्हणजे गयेच्या व पाटणाच्या आसपासचा मुलूख या देशाची जी पूर्वीची भाषा ती मागधी, पंजाब वगैरे प्रांतातील राहणाऱ्या लोकांचे 'पिशाच' हे प्राचीन नाव दिसते. बाल्हिक म्हणजे बल्क, बुखारा व समरकंद वगैरे ठिकाणचे लोक सर्व पिशाचांची संतती, असे कर्णपर्वात लिहिले आहे. या लोकांची पूर्वीची भाषा पैशाची. शौरसेनीपासून मागधी व पैशाची नावाच्या निघाल्या व शौरसेनेची प्रकृती जशी संस्कृत तशीच मन्हाठी असे कात्यायन म्हणतो. तर मग सर्व बालभाषांचे मूळ प्राचीन मराठी असा सिद्धान्त केल्यास काहीच प्रत्यवाय नाही. 'गाथांची भाषा महाराष्ट्री' असे अलंकारिक म्हणतात. गाथा शब्द आलेला 'गै' धातूपासून. 'गाथा' शब्दाने प्रायः आर्या किंवा गीति संस्कृतात समजली जाते. या अलंकारिकांच्या नियमावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळी 'महाराष्ट्रीयच' होती असे म्हणावे लागते.

तेव्हा सर्व बालभाषांची प्रकृती व गाणी प्राचीन काळची ज्या भाषेत, अशी एक प्राचीन 'मन्हाठी' भाषा होय. शौरसेनीची प्रकृती कृत हे तर कात्यायनाने प्रकरणाच्या आरंभीच सांगितले आहे. असे असता अखेरीस 'शेष महाराष्ट्रीवत' असे कात्यायन पुनः म्हणतो, त्यापक्षी 'महाराष्ट्री' व संस्कृत या दोहोंची परस्परनिरपेक्षता त्यास इष्ट होती असे दिसते. मूळचा शब्द पाहू गेले असता 'पाअड' होय. 'पाअड' शब्दाच्या जवळजवळ संस्कृतात 'प्रकट' हा शब्द येतो. 'पाअड' भाषा प्रकट भाषा. म्हणजे अर्थात सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जीत चालते ती. संस्कृत भाषा पडली धर्माची, अर्थात धर्मप्रसार करणे ज्यांच्या

हातात असल्या ब्राह्मणांची. ती काही सर्वसाधारण भाषा नव्हती. पण, पाअड भाषा पडली वाहत्या पाण्याप्रमाणे. ते सर्वांचे जीवन तेव्हा सर्वांचाच संबंध तिच्याबरोबर. सहजच तीस 'पाअड' म्हणजे सर्वास समजण्यासारखी असे अन्वर्थक नाव मिळाले, व धर्मभाषेचे 'संस्कृत' म्हणजे थोड्याशा दान ब्राह्मणांनी मिळून आपल्या बुद्धीप्रभावाने 'तकतकी आणलेली' असे ब्राह्मणांनीच नाव पाडले. काही काळाने 'संस्कृत' या शब्दाबरोबर मेळ दिसावा म्हणून 'पाअड' शब्दाचे प्रकट रूप न करता 'प्राकृत' असे रूपांतर केलेले दिसते. त्यामुळे प्राकृत हा शब्द संस्कृतात दररोज पाहण्यात येणारे, अर्थात 'क्षुल्लक' या अर्थाचा वाचक झाला. 'शिक्षा' म्हणून वेदाचे एक अंग आहे. त्यात 'प्राकृते संस्कृते चापि' (प्राकृत भाषेत व संस्कृत भाषेत)

असा लेख आला आहे. त्यापक्षी प्राचीन काळीही 'प्राकृत' ही स्वतंत्र भाषा समजण्याचा संप्रदाय पुष्कळ दिवसांपासून होता हे उघड होय. तेव्हा 'महाराष्ट्री', शौरसेनी, मागधी व पैशाची या सर्व जितक्या 'पाअड' भाषा होत्या तितक्या 'प्राकृत' झाल्या व या प्राकृत भाषांचे 'प्राकृतप्रकाश' नावाचे सूत्रमय व्याकरण कात्यायनाने पहिल्याने लिहिले. वर लिहिलेल्या पाचही भाषा 'पाअड' भाषा इतकेच की सर्वांत प्राचीन व सर्वांची प्रकृती 'महाराष्ट्री' ऊर्फ प्राचीन मन्हाठी. महाराष्ट्रीपासून निघाली शौरसेनी व शौरसेनीपासून कालांतराने मागधी व पैशाची या दोन भाषा निघाल्या. तेव्हा मागधी व पैशाची ही दोन्ही प्राचीन मराठीची नातवंडे होत, शौरसेनीची खरी आई म्हटले म्हणजे एकटी प्राचीन मन्हाठी भाषा. (पृ. १२, १३) प्राचीन मराठीतील १) गाथा सप्तशती, २) प्रवरसेनाचे 'सेतुकाव्य', ३) गौडवध, ४) राजशेखराची 'कर्पूरमंजरी' हे ग्रंथ आणि गुणाढ्याचे पैशाची भाषेतील बृहत्कथा ग्रंथ हे फारच महत्त्वाचा पुरावा होत. नंदाच्या वेळच्या शालिवाहनाचा गुणाढ्य हा प्रधान होता. त्या ग्रंथाची हल्ली संस्कृतात दोन श्लोकमय भाषांतरे विद्यमान आहेत. श्रीलंकेतील महावंश या पाली भाषेतील सिंहली लिपीतील ग्रंथात अशोकाने बौद्ध भिक्षु महाराष्ट्रात पाठविल्याचा उल्लेख आहे. भवभूतीच्यानंतर दोनशे वर्षांनी राजशेखर झाला. तो महेंद्रपाल राजाकडे आश्रयाला होता. तो स्वतःला 'महाराष्ट्र चुडामणी' म्हणवून घेत असे.

इरावती कर्वे आपल्या 'मराठी लोकांची संस्कृती' या ग्रंथात म्हणतात, पश्चिमेकडील शक व महाराष्ट्रातील शातवाहन येण्याचे आधीच महाराष्ट्राच्या भूमीत संस्कृत वा संस्कृतोद्भव भाषा दृढमूल झाली होती व म्हणून बाहेरून आलेल्या राजांनी द्राविड भाषा न उचलता महाराष्ट्री (संस्कृत प्राकृत अवतार) आत्मसात केली. (पृ. २०३) त्या पुढे म्हणतात, सर्व भारताची संस्कृती ज्या काव्यामध्ये साकारली ते वैदर्भी रीतीत होते, म्हणजे विदर्भाचे संस्कृत परंपरेमधील स्थान लक्षात येते. जसा अपरान्त त्याचप्रमाणे विदर्भ ही अति प्राचीन आर्य

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

(संस्कृत बोलणाराची) वसाहत होती. दोन्हीही वसाहती वन्यांच्या प्रदेशात झाल्या. संस्कृत द्राविडांशी लढा करून नव्हे. पहिल्या प्रख्यात वैदर्भीचे नाव लोपमुद्रा आहे. हे नाव आर्य नव्हे, ते लोपामुंडा याचे तर रूप नव्हे ना? मुंड लोकांची राजकन्या लोपा असा त्याचा अर्थ होईल. मुंडांचा नागांशी संबंध होता, त्याबद्दल बौद्ध वाङ्मयात पुरावा सापडतो. कोसलाचा राजा पसेनदी याचे मनात गौतम बुद्धाच्या घराण्यात लग्न करून बुद्धाचे नातेवाईक व्हावे असे होते. वासभखतिया यांच्या विवाहातून जन्मलेल्या विदुडभ याने सर्व शाक्य कुळाचा नाश केला. ही कथा पाली वाङ्मयात सांगितली आहे. इ.स. पूर्व ५०० ते ६०० वर्षांची ती कथा आहे. म्हणजे त्यावेळी नाग व मुंड एक असावेत असे दिसते. (पृ. २१३ व १४)

इरावती कर्वे यांनी पुढे या संदर्भात अधिक माहिती देताना म्हटले आहे की, महाराष्ट्राचे राजे सातवाहन यांनी प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठण येथे राज्य केले. प्राकृत भाषेला उत्तेजन दिले व पर्यायाने मराठीच्या जन्माला मदत केली. महाराष्ट्रातील बहुतेक सर्व संतकवींचा जन्म मध्य महाराष्ट्रात झाला व हल्लीच्या मराठीचे स्वरूप त्यांनी निश्चित केले. या प्रदेशाला जुने नाव अश्मक असे आहे. अश्मकाचे सर्वात प्रसिद्ध राजे म्हणजे प्रतिष्ठानचे शातवाहन. त्यांचे आधी प्रतिष्ठानला नरसिंह नावाचा राजा होता. असा उल्लेख सोमस्वामीच्या कथा सरित्सागरात सापडतो. त्या कथेबद्दल के. श्री. व्यं. केतकरांनी प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात लिहिले आहे... शातवाहनांना संस्कृत माहीत नव्हते, त्यांनी प्राकृताला आश्रय दिला. महारठी नावाच्या मांडलिक राजांशी लग्नसंबंध जोडला असे दंतकथा व शिलालेखांवरून दिसते. शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकुट व यादव या घराण्यांनी महाराष्ट्रावर एकामागून एक राज्य केले. महाराष्ट्रातील बुद्ध लेणी शातवाहनांच्या व वाकाटक आणि चालुक्यांच्या कारकिर्दीतील आहेत. त्यातील सर्व लेख प्राकृतातील आहेत. 'लीलावती' या अपभ्रंश भाषेत लिहिलेल्या काव्यात सुप्रसिद्ध बौद्ध पंडित नागार्जुन हा हालाचा मित्र व हितोपदेशक होता असे म्हटले आहे. त्यांच्या संबंधी रडू

आणि महारठ ह्यांची नावे शिलालेखात येतात. यांचे प्रमुख शिलालेख पश्चिम महाराष्ट्रातच आहेत. आंध्र व कर्नाटक अशा दोन संस्कृतीसंपन्न राष्ट्रांशी बरोबरी करून मराठीने आपल्या दक्षिण सीमा पक्क्या केल्या; एवढेच नाही, तर मराठी भाषा कर्नाटकाच्या गाभ्यापर्यंत पोहोचली. याला अनेक सांस्कृतिक कारणे आहेत. प्रख्यात सूत्रकार बौद्धायन व आपस्तंभ दक्षिणात्य होते. बृहत्कथेत अपाणिनीय अशा ऐन्द्रादी व्याकरणांचा उल्लेख येतो ती दक्षिणात्यांनी रचिलेली होती असे दिसते. चालुक्य व राष्ट्रकुट दोघेही जैनानुयायी होते व त्यांच्या आश्रयाखाली पुष्कळ महत्त्वाचे जैन ग्रंथ महाराष्ट्रात लिहिले गेले. पुष्पदंताचे 'हरिवंशपुराण' राष्ट्रकुट राजांच्या अमदानीत मान्यखेड (मालखेड) येथे रचले गेले. कर्नाटकाच्या गाभ्यात महाराष्ट्री भाषेत ग्रंथनिष्पत्ती राजाश्रयाने होत होती असे स्पष्ट दिसते. श्रवणबेळगोळचा हा शिलालेख मराठ्यांच्या आक्रमक राजसत्तेचे प्रतीक नसून जैनांच्या धर्मप्रसाराचे आहे. मध्ययुगातही भाषेच्या बाबतीत मराठीची आई जी महाराष्ट्री, तिचे वर्चस्व दक्षिणेत होते व तीत उत्तम ग्रंथांची उत्पत्ती होत होती. कोऊहल कवीने रचलेल्या 'लीलावती' काव्यात तो स्वतःचे काव्य 'मरहट्ट देशी' लिहिल्याचे सांगतो. काव्याचा काळ सुमारे ख्रिस्ताद्व ८०० असावा असे तज्ज्ञांचे मत आहे. शातवाहन हे राजाचे नाव ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकापासून तो थेट सत्यशती हालापर्यंत आढळते. यातील एका शातवाहनाची (ख्रिस्तपूर्वीच्या शातवाहनाची) राणी पंडिता होती. ती राजाजवळ विनोदाने जे संस्कृत बोलली ते राजाला कळले नाही. म्हणून ती हसली व राजा अपमानित होऊन निघून गेला. राजाने सहा महिन्यांत भाषा शिकण्याचा निश्चय केला व तो जी भाषा शिकला ती प्राकृत, हा कथाभाग बृहत्कथेच्या आरंभी येतो. व त्यात वररुचीचे नाव प्रामुख्याने येते. मराठी वाङ्मयाच्या प्रौढत्वाची, स्वयंसिद्धतेची बीजे ही या प्राकृत वाङ्मयात आहेत. बृहत्कथेला जगातील कथावाङ्मयात तोड नाही. हालाच्या सप्तशतीतील काव्यही लोकवाङ्मय आहे. कुठल्यातरी राज्याच्या राजकवीने केलेले ते काव्य नसून महाराष्ट्रात

प्रचलित असलेल्या लोकप्रिय काव्याचे ते संकलन आहे. त्यात राज्यां दरबाराचे चित्रण नसून गावगाड्याचे, पाटला पाटलाच्या सुनेचे म्हणजेच महाराष्ट्राच्या साध्या ग्रामीण जीवनाचे चित्र पाहावयास सापडते. लीलावती ही अद्भुतरम्य कथा हाल राजाबद्दल आहे. त्यातही महाराष्ट्राचा प्राण जे प्रतिष्ठान नगर व तेथील गोला ऊर्फ गोदावरी नदी व तीत नाहणाच्या, अंगाला हळद फासणाऱ्या महाराष्ट्र सुंदरीचे वर्णन आढळते. हा कवी आपल्या भाषे 'मरहट्ट देसी भाषा' असे नाव देतो. (पृ. २६)

दुर्गा भागवतांनी राजारामशास्त्री भागवतांच्या संशोधनाचा निष्कर्ष सांगताना म्हटले आहे जुनी महाराष्ट्री संस्कृतपेक्षा जुनी व खरी जिवंत भाषा आहे हे त्यांनी दाखवले आहे. (पृ.२) थोर संशोधक श्री. व्यं. केतकर, राजारामशास्त्री भागवत, वि. का. राजवाडे, इरावती कर्वे, कृ. पा. कुलकर्णी, दत्तो वामन पोतदार, वि. ल. भावे, भि. जोशी आदींच्या उपरोक्त संशोधनाच्या आधारे महाराष्ट्री (मराठी) भाषा ही किमान अडीच हजार वर्षे जुनी असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. महाराष्ट्री, मन्हाठी, मराठी भाषेचा हा अडीच हजार वर्षांचा प्रवास साधार उलगडला म्हणजे मराठी भाषा ही अभिजात भाषा असल्याचे निर्विवादपणे सिद्ध होते.

(कृतज्ञता प्रा. रंगनाथ पठारे, श्री. ह. अ. भावे, श्री. संजय सोनवणी व श्री. प्रल्हाद यांच्याशी झालेली चर्चा या लेखासाठी उपयुक्त ठरली.)

(लोकराज्य ऑक्टोबर २०११ मधून पुनर्मुद्रित)

तेराव्या शतकापासून तर अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंतच्या काळात मराठी भाषेतील साहित्य निर्मिती मुख्यत्वे संतांनी केलेली दिसते. ज्ञानेश्वर, नामदेवांपासून तर निळोबा पिंपळनेरकरांपर्यंत संत साहित्याचा वारसा वृद्धिंगत झालेला आहे. याच काळात विशेषतः महानुभाव पंथातील लेखकांनी पुष्कळ ग्रंथनिर्मिती केली, परंतु त्यांचे साहित्य सांकेतिक लिप्यांमध्ये बंदिस्त झाल्यामुळे फक्त पंथीय अनुयायांपुरते मर्यादित राहिले. त्याचा एकूण मराठी साहित्यावर प्रभाव पडू शकत नाही हे मोठे नुकसानच झाले.

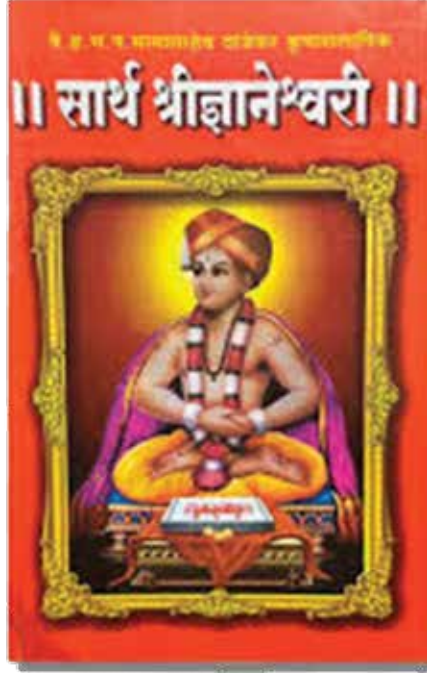
संत साहित्य

डॉ. सदानंद मोरे

वारकरी संप्रदायातील संतांचे अभंग आणि ओव्या मात्र जनसामान्यांच्या ओठाओठांतून पसरत राहिल्या. पंढरी, आळंदी, पैठण, देहू इ. त्यांच्या केंद्रात वारीच्या निमित्ताने प्रतिवर्षी येणारे लाखो वारकरी भजन-कीर्तनाच्या माध्यमातून संतांचे साहित्य कंठस्थ करत राहिले. म्हणूनच मौखिक परंपरा या साहित्याच्या प्रसारामागील व ते टिकून राहण्यामागील प्रधान कारण आहे. या साहित्याने मराठी भाषा घडविण्यात मोलाचे योगदान दिले असे म्हणण्यात काहीही अतिशयोक्ती नाही.

या काळात मुद्रण कला अस्तित्वातच नव्हती. त्यामुळे छापील ग्रंथामुळे होणारा वाचकांच्या संख्येचा लाभ या साहित्यास होणे शक्यच नव्हते. मात्र हस्तलिखित पोथ्यांचे प्रमाण लक्षणीय आढळते. देहूच्या तुकाराम महाराजांच्या हयातीतच जयरामस्वामी वडगावकर यांनी कोल्हापूर येथे केलेली कीर्तने बहिणाबाई सिऊरकर या लहान मुलीने ऐकली, त्यात जयराम स्वामी तुकोबांचे अभंग म्हणत. ते ऐकून प्रभावित झालेल्या या मुलीला महाराजांचे प्रत्यक्ष दर्शन-श्रवण व्हावे म्हणून देहूगावी जायचे वेध लागले!

१९व्या शतकाच्या मध्यावर ब्रिटिशांनी आणलेल्या छपाई यंत्रामुळे आधीच लोकप्रिय असलेल्या संत साहित्याचे मुद्रण शक्य झाले. तोपर्यंत भाविक मंडळी आपापल्या गावी अभंगाची हस्तलिखिते,

ज्ञानेश्वरीच्या पोथ्या सिद्ध करून पंढरीस नेऊन विठ्ठलाच्या पायी ठेवून गावात घेऊन येत. त्यांची मिरवणूक काढत व सप्ताह करत, असे लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनी नोंदवले आहे.

इ.स. १८१८ साली मराठ्यांच्या राज्याची इतिश्री झाली. ब्रिटिश कंपनीच्या नव्या राज्याचा कारभार मुंबईहून पाहिला जाई. या कारभारातील एल्फिन्स्टन प्रभृति धुरीणांनी पुस्तक प्रकाशनाला प्राधान्य दिले. शिवाय ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आपल्या धर्माचा प्रचार करण्यासाठी बायबलसारख्या धर्मग्रंथाचा मराठी अनुवाद छापण्याचा धडाका लावला.

मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रचाराला तोंड देण्यासाठी आपणही आपले धर्मग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले पाहिजेत, याची जाणीव मराठी विचारवंतांना होऊ लागली. मराठीतील आद्य पत्रकार 'दर्पण' पत्राचे कर्ते बाळशास्त्री जांभेकर हे त्यातील पहिले. जांभेकरांनी १८४५ साली 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथाचे पहिले प्रकाशन केले. हा संत साहित्याच्या मुद्रण प्रकाशनाचा ओनामा होय. बाळशास्त्रींनी केलेल्या प्रारंभानं, तर संत साहित्याच्या प्रकाशनात खंड म्हणून कधी पडलाच नाही. १८६७ पर्यंतचा काळ हा दोला मुद्रितांचा म्हणजे पाळण्यातील वाढीचा मानला जातो. १८६७ मध्ये गणपत कृष्णाजी या भंडारी गृहस्थांच्या छापखान्यात रावसाहेब विश्वनाथपंत मंडलिकांनी तुकोबांची गाथा छापली. तो दोला मुद्रितांच्या युगाचा शेवट मानला जातो. अर्थात १८४५ ते १८६७ या दरम्यान अनेक मुद्रक, प्रकाशक पुढे सरसावले होते. माधव चंद्रोबा डुकले यांनी सर्व संग्रह छापखान्याच्या माध्यमातून महत्त्वाची कामगिरी केली.

याच दरम्यान ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे आणि विचारशील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे, संतसाहित्याकडे विशेषतः तुकोबांच्या अभंगाकडे लक्ष गेले. मुंबई विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरू सर अलेक्झांडर ग्रॅट तर तुकोबांचे मोठे चाहते होते. नव्याने स्थापन झालेल्या नवशिक्षितांच्या प्रार्थना समाजात ग्रॅट साहेबांच्या अनुयायांचा मोठा भरणा होता. त्यांच्यापैकी शंकर पांडुरंग पंडित यांनी विष्णु परशुराम पंडित यांच्या साहाय्याने तुकोबांच्या गाथेची संशोधित

आवृत्ती सिद्ध केली. त्यासाठी ग्रँट साहेबांनी इंदुप्रकाश छापखान्यास २७,००० रुपयांची मदत सरकारमार्फत करविली.

प्रार्थना समाजाच्या अनुयायांनी तुकोबांना आपला मित्र, तत्त्वज्ञ आणि मार्गदर्शक, नव्हे धर्मजीवनातील नायकच मानले होते. त्यांनी तुकोबासंबंधी खूप लिखाण केले आहे. महाराजांच्या अभंगांचा अर्थ लावण्यासाठी त्यांनी डॉ. रा. गो. भांडारकर यांच्या नेतृत्वाखाली 'तुकाराम चर्चा मंडळ'च स्थापन केले होते. या चर्चेचे दोन खंड त्यांनी प्रकाशित केले. अलीकडे साहित्य अकादमीने त्यांचे पुनर्मुद्रण केले आहे.

प्रार्थना समाजाप्रमाणे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजानेही तुकोबांना केंद्रस्थानी ठेवले होते. मात्र बहुजन समाजातील ही मंडळी संशोधन समीक्षा या प्रांतात नवखी असल्यामुळे अपवाद वगळता त्यांच्याकडून उल्लेखनीय कामगिरी झाली नाही. मात्र तुकाराम तात्या पडवळ यांनी सर्वच संतांच्या गाथा प्रकाशित करण्याचा उपक्रम हाती घेतला. 'तुका म्हणे' या मुद्रेचे उपलब्ध साडेआठ हजार अभंग संकलित करून त्यांनी बृहत्गाथा प्रकाशित केली. त्यांचे पुनर्मुद्रण अलीकडे वरदा प्रकाशन, पुणे यांनी केले आहे.

वारकरी संप्रदायात ज्ञानेश्वरांना संस्थापकाचा मान दिला जातो. वारकरी ज्ञानेश्वरीचे पारायण धर्मग्रंथाप्रमाणे करतात.

त्यामुळे त्यांच्यासाठी ज्ञानेश्वरीच्या अनेकानेक आवृत्त्या निघणे स्वाभाविक होते. त्यात डॉ. अण्णा मोरेश्वर कुंटे आणि नाना महाराज साखरे यांच्या प्रती अधिक प्रसिद्ध आहेत. याच कुंटे यांनी ज्ञानेश्वरांचा 'अमृतानुभव' ग्रंथ त्यावरील शिवकल्याणांच्या टीकेसह प्रसिद्ध केला. या ग्रंथावर बाळाचार्य खुपेरकरांपासून डॉ. भा. पं. बहिरटांपर्यंतच्या अनेक अभ्यासकांनी आपले लेखन प्रसिद्ध केले आहे. ज्ञानेश्वरीचे पारायण करताना तिचा अर्थ समजून केले तर उत्तम म्हणून प्राचार्य श.वा. दांडेकर यांनी 'सार्थ ज्ञानेश्वरी' प्रकाशित केली. दांडेकरांनी केलेली अनेक कीर्तनेही य.गो. जोशी यांच्या प्रसाद प्रकाशनाने प्रसिद्ध केली आहेत. 'अभंग संकीर्तनांचे' काही खंडच आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या 'ज्ञानेश्वरी'सारखेच एकनाथांच्या भागवतावरील अकराव्या स्कंधावरील भाष्याला महत्त्व आहे. 'ज्ञानेश्वरी' इतक्या नसल्या तरी या ग्रंथाच्याही बऱ्याच आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या. पुण्याच्या त्र्यंबक हरी आवटे यांनी सर्व संतांचे अभंग 'सकल संतगाथा' म्हणून काही खंडातून प्रकाशित केले. त्यांचीही नवी आवृत्ती 'वरदा'ने काढली आहे. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांच्यामुळे संतसाहित्याची चिकित्सक चर्चा सुरू झाली. राजवाड्यांनी 'ज्ञानेश्वरी'ची पाटांगण प्रत छापली व ती अतिप्राचीन असल्याचा दावा केला. तो मान्य न झाल्याने त्यांनी ती अग्नी - नारायणाच्या स्वाधीन करून आपल्या तामसी वृत्तीचे प्रदर्शन मात्र केले. वि.ल. भावे. यांनी 'महाराष्ट्र सारस्वत' ग्रंथातून प्राचीन मराठी साहित्याचा इतिहास लिहिला. त्यात संत साहित्याच्या चर्चेनेच अधिक जागा व्यापलेली दिसून येते. त्यांची परंपरा 'पाच संतकवी'चे विवेचन करून सारस्वताला पुरवणी जोडणाऱ्या डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी सुरू ठेवली. गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे यांनी साक्षात्कारवादाच्या चौकटीत संत साहित्याची मीमांसा केली. तीही महत्त्वाची आहे. विनोबा भावेंनीही बहुतेक सर्व संतांच्या भजनांची संपादने करून प्रसिद्ध केली.

संत साहित्याच्या आधुनिक अभ्यासकांमध्ये ल. रा. पांगारकर यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांनी अनेक संतांची चरित्रे

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

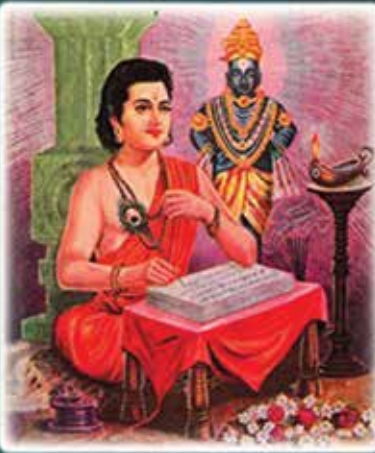

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

लिहिली. 'भक्तिमार्ग प्रदीप' हा त्यांचा ग्रंथ तर आजही प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्र भाषाभूषण ज.र. आजगावकरांना तर आधुनिक महिपती म्हणावे इतके चरित्रलेखन त्यांनी केले. असेच ओवीबद्ध चरित्रलेखन दासगणू यांनी केले. राजवाडे-भावे-शंकरराव देव आणि भा.वा. भट यांचे रामदासी साहित्य संशोधनाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. धुळ्याची सत्कार्योत्तेजक सभा ही संस्था देवांचीच. संत साहित्याकडे आधुनिक काव्यशास्त्रीय, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने बघून महत्त्वाचे लेखन झाले आहे. त्यात गं. बा. सरदार यांचे 'संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती', बा. र. सुंठणकरकृत 'महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य', दिलीप चित्रे लिखित 'पुन्हा तुकाराम', डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे 'विद्रोही तुकाराम', सदानंद मोरेश्वरकृत 'तुकाराम दर्शन' अशा ग्रंथांचा उल्लेख करावा लागतो. दिलीप चित्रे यांनी तुकोबा हे जागतिक पातळीवरील महाकवी ठरवून त्यांच्या फूटपट्टीने मराठी साहित्याच्या मर्यादा उघड पाडल्या आहेत. सदानंद मोरे यांनी तुकोबांना केंद्रस्थानी ठेवून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाची पुनर्मांडणी केली आहे. डॉ. दिलीप धोंडगे यांनी तुकोबांच्या कवितेचा शैलीवैज्ञानिक अभ्यास केला. त्यांचा ग्रंथ प्रकाशनाच्या प्रतीक्षेत आहे. संत साहित्य हे अजूनही मराठी वाचकाच्या आस्थेचा विषय आहे व यापुढेही राहिल, असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती नाही.

(लोकराज्य जून-जुलै २०११ मधून पुनर्मुद्रित)

अमृतानुभव

केशवसुतांची 'कवी' म्हणून निश्चित आणि स्पष्ट अशी भूमिका आहे. ती आधीच्या कालखंडातील संतांच्या, पंडितांच्या व शाहिरांच्या भूमिकांहून निराळी आहे. ही भूमिका त्यांच्या सर्वच कवितांमधून व्यक्त होते. केशवसुतांच्या कवितेचे प्रेमकविता, सामाजिक कविता, गूढगुंजनपर कविता, निसर्गविषयक कविता असे विभाजन केले, तरी त्यांच्या कवितांमागची भूमिका एकसंध आहे. त्यामुळेच निसर्गदृश्य पाहताना स्वतःच्या देशाच्या पारतंत्र्याची जाणीव होते. आपल्या कुटुंबीयांचा विचार करताना समाज परिवर्तनाचा विचार त्यांच्या मनात येतो. स्वसमाजाचे भान हा केशवसुतांच्या कवितेचा अपूर्व असा विशेष आहे.

कवी आणि कविता

वसंत आबाजी डहाके

केशवसुतांच्या कवितेतील वैचारिक आशय जसा महत्त्वाचा आहे तसेच त्यांनी पद्यबंधांत केलेले प्रयोगही महत्त्वाचे आहेत. इंग्रजी सॉनेटवरून त्यांनी मराठी चतुर्दशपदी अथवा सुनीत आणले. केशवसुतांच्या विचारप्रवण पिंडाच्या अभिव्यक्तीशी हा बंध जुळणारा होता. केशवसुतांनी अभिव्यक्तीच्या आवश्यकतेनुसार अक्षरगणवृत्तांना नवा आकार दिला आणि मात्रावृत्तांनाही कवितेत, आवश्यक त्या आंदोलनासाठी वळवले.

आशय-अभिव्यक्तीचे निराळेपण. नव्या मूल्य संकल्पनांचा आविष्कार, कवितेविषयीची नवी भूमिका, कवितेतील प्रयोगशीलता या गोष्टींमुळे; केशवसुत हे युगप्रवर्तक कवी ठरले. केशवसुतांच्या कवितेपासूनच पुढे मात्रावृत्तांचा स्वीकार करणारी, परमार्थाशी संबंध नसणारी, लौकिक विषयांना (विशेषतः सामाजिक-राजकीय) प्राधान्य देणारी पद्यबंधांमध्ये वेगवेगळे प्रयोग करणारी, प्रदीर्घ नसणारी, स्फुट कविता प्रचारात आली. आत्मविष्कारात्मक भावकवितेचा जन्म झाला, नव्हे, उत्तरोत्तर भावकविता हीच कविता या साहित्य प्रकाराच्या केंद्रस्थानी आली.

बालकवींच्या कविता वाचताना सर्वप्रथम लक्षात येणारी गोष्ट म्हणजे, त्यांनी साध्या सोप्या मात्रावृत्तांचा आणि गेय अशा चालींचा उपयोग केला आहे; वर्णांच्या

आणि शब्दांच्या पुनरुक्तीचा त्यांनी वापर केला आहे; बहुतांश कवितांमध्ये मृदू वर्णांचे उपयोजन आहे; बालकवींच्या विशिष्ट संवेदनशीलतेचा प्रत्यय येतो; उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षासदृश प्रतिमा आणि वर्णांतून, शब्दांतून जाणवणारा नाद, यमके, चरणांतील आंदोलने, लय यांमुळे; बालकवींच्या कवितेला अनन्य असे रूप प्राप्त झाले आहे. वर्णांची, शब्दांची, अर्ध-चरणांची आवृत्ती आणि समांतरता हे बालकवींच्या कवितेचे एक वैशिष्ट्य आहे. 'आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहिकडे' यात वर्णांची आवृत्ती दिसते; 'नभांत भरला, दिशांत फिरला, जगांत उरला' यात समांतरता आहे. अशी अनेक उदाहरणे बालकवींच्या कवितेत आढळतात. किंबहुना बालकवींच्या कवितेचे ते पोत आहे. केशवसुतांच्या कवितेतून अगदी निराळा असा घाट बालकवींनी घडवला आहे.

गोविंदाग्रजांवरही केशवसुतांचा प्रभाव असला तरी त्यांचा पिंडही केशवसुतांहून निराळा आहे. केशवसुत प्रवर्तित संप्रदायातच गोविंदाग्रजांचाही समावेश होतो; कारण, केशवसुतांप्रमाणे आत्मविष्कार, सुनीत रचना, निसर्गविषयक-प्रेमविषयक काव्यलेखन, गूढगुंजन, मात्रावृत्तांचा वापर गोविंदाग्रजांनीही केला आहे, परंतु कल्पकता आणि भावनोत्कटता यांच्या बाबतीत गोविंदाग्रज हे केशवसुतांहून पूर्णतः भिन्न आहेत. त्याचप्रमाणे गोविंदाग्रजांची शब्दावर असलेली हुकूमत केशवसुत व बालकवी यांच्याहून भिन्न

तऱ्हेची आहे. बालकवी हे निसर्गचे कवी म्हणून ओळखले गेले. कारण, त्यांच्या कवितेत निसर्गाची प्रसन्नमधुर आणि खिन्नउदास अशी दोन्ही रूपे, आविष्कृत झाली आहेत. गोविंदाग्रज हे 'प्रेमाचे शाहीर' ठरले. प्रेमभावनेच्या विविध छटा त्यांच्या कवितेतून दिसतात; किंबहुना, गोविंदाग्रजांच्या बहुसंख्य कवितांतून प्रेमभावनेचाच आविष्कार झालेला आहे. गोविंदाग्रजांच्या प्रेमकवितांत सफल प्रीतीची कविता थोडी आहे, विफल प्रीतीचीच अधिक आहे. स्वतःच्या अस्तित्वाशीच ही प्रेमभावना निगडित झाली होती, हे त्यांच्या अनेक कवितांतून दिसते. आपली भावना व्यक्त करण्यासाठी गोविंदाग्रजांनी वेगळीच सृष्टी रचली आहे. त्यातूनच त्यांच्या 'कथात्म' कवितांचा उदय झाला आहे.

भास्कर रामचंद्र तांबे हे आनंदवादी कवी होत. भारतीय दर्शन आणि भारतीय साहित्यशास्त्र यांच्या संस्कारातून त्यांची कविता घडली. विशुद्ध सौंदर्यवाद आणि अद्वळ आस्तिक्यवाद ही तांबे यांच्या कवितेची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. शब्दांची निवड आणि रचना, त्यांतील नादमाधुर्य, गूढस्थाश्रमाच्या चौकटीतून प्रणयाची रम्य चित्रणे, ईश्वरावरील श्रद्धा, भोवतीच्या निसर्गातून आस्तिक्याचा प्रत्यय, गांधींच्या चळवळीविषयक आदर, विभूतीपूजन, जन्म, विवाह आणि मृत्यू या मानवी जीवनातील अद्वळ घटनांविषयीचे भान तांबे यांच्या कवितेतून प्रकट झाले. केशवसुतांच्या विचार-कवितेहून तांबे यांच्या गेय कवितेला

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५**

अधिक लोकप्रियता लाभली.

१९२० साली लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले. १९२०पर्यंतच्या कालखंडात दत्त, केशवसुत, टिळक, विनायक, माधवानुज, गोविंदाग्रज, बालकवी, रेंदाळकर या कवींची जीवितयात्रा संपली होती. चंद्रशेखर, बी. तांबे, गोविंद, बहिणाबाई चौधरी, सावरकर, ज. के. उपाध्ये, दु. आ. तिवारी, आनंदराव टेकाडे, माधव हे कवी हयात होते; आणि काव्यसमाधनेत मग्न होते. १९२०च्या ऑक्टोबरमध्ये कवी अनंततनय आणि कवी अज्ञातवासी यांनी 'महाराष्ट्र शारदामंदिर' या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेशी यशवंत, द.ल. गोखले, गिरीश, श्री.बा. रानडे, माधवराव पटवर्धन, शं.का. गर्गे (दिवाकर), माडखोलकर इत्यादींचा संबंध होता. प्रागतिक लोकांचा एक वेगळा गट तयार झाला आणि त्यातून रविकिरण मंडळाची स्थापना झाली. गांधी, आंबेडकर आणि सावरकर असे तीन लोकोत्तर नेते, या काळातल्या राजकीय-सामाजिक चळवळींचे सूत्रधार होते. देशात भारल्यासारखे वातावरण तयार झाले होते. मात्र, या वातावरणाचे पडसाद रविकिरण मंडळाच्या कवितेतून उमटलेले दिसत नाहीत. शहरी, मध्यमवर्गीय, सुशिक्षितांच्या व्यक्तिवादाचाच गडद ठसा मंडळाच्या कवितेवर उमटलेला आहे. सामूहिक सामाजिक-राजकीय संघर्षांच्याऐवजी व्यक्ती विरुद्ध समाज, यातल्या द्वंद्यात तत्कालीन संवेदनशील कवी अडकले होते. कविता या साहित्य प्रकाराविषयी 'एक कलाप्रकार' ही कल्पना हळूहळू रूढ होत असल्याचे, या काळात दिसून येते. त्यातूनच खंडकाव्य, गजल, रुबाई, सुनीत, जानपदगीत अशा वेगवेगळ्या रचनाप्रकारांना चालना मिळाली. 'सामाजिक' स्वरूपाचे खंडकाव्य ही रविकिरण मंडळाची निर्मिती आहे. 'सुधारक', 'विरहतरंग', 'नकुलालंकार' (माधव जूलियन), 'अभागी कमल', 'आंबराई' (गिरीश), 'जयमंगला', 'बंदीशाळा' (यशवंत) इत्यादी खंडकाव्ये लिहिली गेली.

१९३९ ते १९४७ हा कालखंड जगाच्या आणि भारताच्या दृष्टीने कठीण असा काळ

होता. १ सप्टेंबर १९३९ ते २ सप्टेंबर १९४५ या काळात चाललेल्या दुसऱ्या महायुद्धात अंदाजे चार ते साडेचार कोटी माणसे मृत्यू पावली, लाखो माणसे बेघर आणि जन्माची जायबंदी झाली, अब्जावधी रुपयांच्या मालमत्तांचा चुराडा झाला, हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांवर टाकलेल्या अणुबॉम्बने आण्विक अस्त्रांची संहारक्षमता दाखवून दिली, अमेरिका आणि रशिया या विश्वसत्ता उदयास आल्या. याच काळात भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा भाग म्हणून शांततामय आणि हिंसक अशी दोन्ही प्रकारची आंदोलने झाली. १९४२मधले 'क्रिट इंडिया' आंदोलन, १९४३मधला बंगालमधला मानवनिर्मित भयंकर दुष्काळ, १९४६पासून सुरू झालेल्या सांप्रदायिक दंगली आणि भिन्नधर्मीयांचे हत्याकांड या ठळक गोष्टी होत्या. मर्दकरांच्या 'काही कविता'मधल्या कविता या काळात लिहिल्या गेल्या. कवीने काय करायचे असते? मर्दकरांनी स्वतःच प्रतिप्रश्न विचारला : 'प्रेमाचें लव्हाळे, सौंदर्य नव्हाळें शोधू?' आणि उत्तर दिले : 'आसपास, मुडद्यांची रास; यंत्रांतून आग; गोळ्यांचे पराग.' सांकेतिक काव्य आणि प्रत्यक्ष वास्तवाचीच दाहक जाणीव, यातला आत्यंतिक विरोध मर्दकर व्यक्त करतात :

वास्तवाच्या या जाणिवेने मर्दकरांना रविकिरण मंडळातील कवी, मंडळकालीन कवी आणि समवयस्क कवी, यांच्यापासून वेगळे केले. 'ऐशा टापूंत चौफे, नाही माहेर-सासर, कैचें गोत्र वा प्रवर, अनामिका' हे त्यांचे म्हणणे, कवितेविषयीदेखील तेवढेच समर्पक असे आहे. मर्दकरांइतकेच दुसरे महत्त्वाचे कवी शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे होत.

नवी कविता म्हणजे उरात धगधग करणारा नवा सूर्य, अशी मुक्तिबोधांची कल्पना आहे. मात्र, हा सूर्य 'कुद्ध प्रचंड नवा मार्तंड' असून त्याचा 'महाप्रखर प्रकाश' कवीच्या उरात कोंडला आहे. मर्दकरांच्या कवितेची भाषा आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेची भाषा यात पुष्कळच अंतर आहे. दोघेही समकालीन वास्तवात उभे राहून, एकूण मानवी जीवनाविषयीच्या अनुभवांची अभिव्यक्ती करतात; पण, त्यांच्या भूमिका वेगळ्या आहेत, दृष्टिकोन वेगळे आहेत. मर्दकर

आणि मुक्तिबोध या दोघांच्याही कवितेत भांडवलशाहीतील अंतर्विरोधांचे भेदक चित्रण आहे. मर्दकरांच्या कवितेत मनुष्याची अगतिकता आणि असहायता व्यक्त होते, तर मुक्तिबोधांच्या कवितेत या अगतिक आणि असहाय माणसांतील लुप्त-सुप्त सूर्याचा शोध आहे.

या कवितेतील आशयही नवाच होता आणि अभिव्यक्तीची रीतीही नवीच होती. मुक्तिबोधांनी आपल्या अभिव्यक्तीसाठी प्रवाही असा मुक्तछंद वापरलेला आहे. विचार आणि भावना, जाणवा आणि नेणवा यांच्यानुसार हा मुक्तछंद वळतो, वाकतो, गतिमान होतो अथवा अवरुद्ध होतो. मर्दकरांनी पादाकुलक छंदाचा सर्जनशील वापर करून, पाहिजे तशी मोडतोड करून आपल्या जाणवा-नेणवांची अभिव्यक्ती केली, तर मुक्तिबोधांनी अनिल, वा.ना. देशपांडे यांनी प्रवर्तित केलेल्या मुक्तछंदाला विचारांच्या-भावनांच्या आवेगांची जोड दिली.

पुरुषोत्तम शिवराम रेगे यांचा 'साधना आणि इतर कविता' हा संग्रह १९३१मध्ये प्रकाशित झाला. त्यानंतर १९८४पर्यंत त्यांचे 'फुलोरा', 'हिमसेक', 'दोला', 'गंधरेखा', 'पुष्कळा', 'दुसरा पक्षी', 'स्वानंदबोध', 'प्रियाळ', 'अनीह' हे संग्रह प्रसिद्ध झाले. रेगे यांच्या कवितेचा मध्यवर्ती विषय सर्जनशक्ती आणि स्त्री हे त्या सर्जनशक्तीचेच रूप आहे. रेगे यांची शब्दकळा रंग, गंध, नाद या संवेदनांना रूप देणारी आहे. अनिल, ना. घ. देशपांडे यांच्याप्रमाणे रेगे हेही एक प्रयोगशील कवी आहेत. या कवींनी केशवसुत, बालकवी यांच्याकडून मात्रिक छंदांचा स्वीकार केला

आणि त्याच्या विविध विभ्रमांचा शोध घेतला. सर्जनशक्ती हा त्यांच्या कवितेचा विषय आहेच, त्यांचे कविता लिहिणे हे सर्जनाचा शोध घेणेही असते. रेगे यांच्या कवितेत भाषेची जुनी किंवा नवी अनवट रूपे येतात. शब्दांच्या बाबतीत काहीएक अंतर्दृष्टी रेगे यांना लाभलेली दिसते.

१९४९ सालीच विंदा करंदीकर यांचा 'स्वेदगंगा' हा संग्रह आणि य.द. भावे यांचा 'आर्द्र' हा संग्रह प्रकाशित झाला. त्याच वर्षी 'वश्या म्हणे' हा वसंत हजरनीस यांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. य. द. भावे आणि वसंत हजरनीस हे, मर्ढेकरांच्या जीवनदृष्टीशी जवळीक साधणारे, तर करंदीकर हे मुक्तिबोधांच्या - असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. कारण, या नामावळीतले कवी कुणा एक-दोघा कवींच्या प्रभावाखाली होते, असे म्हणता येत नाही; मात्र, ते समकालीन वास्तवाचा अर्थ लावण्याच्या बाबतीत एकमेकांचे सहकारी होते. य. द. भावे हे मर्ढेकर, मुक्तिबोध, करंदीकर यांच्या पंक्ति बसू शकले असते; परंतु त्यांचा पिंड रवीकिरण मंडळकालीन रोमँटिसिझमने घडवला होता, त्यातून ते बाहेर पडू शकले नाहीत. मर्ढेकर आणि करंदीकर यांच्यातले नाते प्रयोगशीलता आणि चिंतनशीलता यात आहे; तसेच त्यांच्या समष्टीच्या आकलनाच्या संदर्भात मुक्तिबोधांशीही आहे. मर्ढेकरांच्या 'काही कविता'तील सामाजिक जाणीव साम्यवादाकडे झुकणारी आहे, असे करंदीकरांचे मत आहे. ती करंदीकर यांच्या कवितेतूनही व्यक्त झालेली आहे. करंदीकरांच्या प्रयोगशीलतेने मुक्तसुनीते, तालचित्रे, सूक्ते, विरूपिका असे रचनाबंध घडवले. पुरुषोत्तम शिवराम रेगे यांच्याप्रमाणे करंदीकरही कवितेच्या लिखित अथवा मुद्रित रूपाकडे बघतात. रेगे आणि करंदीकर यांच्या कवितेला असलेले आणखी एक परिमाण म्हणजे, चित्रकला आणि संगीत यांच्या अभिव्यक्तीच्या पद्धती कवितेत मुखवण्याचा प्रयत्न. भारतीय लघुचित्रांमध्ये रागमालाचित्रे आहेत, तसा करंदीकरांनी कवितेत केलेला प्रयोग म्हणजे तालचित्रे, वसंत बापट, मंगेश पाडगावकर या करंदीकर समकालीन कवींनी कविता लोकाभिमुख केली. पाडगावकरांच्या राजकीय उपहासिकांची दखल घेतली

पाहिजे, तशीच त्यांच्या भावसंपन्न गीतांचीही. सदानंद रेगे यांची वाङ्मयीन-सांस्कृतिक संदर्भ असलेली कविता महत्त्वाची आहे.

१९६०च्या दशकातील एक महत्त्वाचे कवी म्हणून नारायण सुर्वे यांचा उल्लेख करावा लागतो. तीव्र समाजसन्मुखता हे सुर्वे यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य असून, महानगरातील सर्वसामान्यांच्या बोलीचा त्यांनी केलेला वापर लक्षणीय आहे.

जोमाच्या बाबतीत केशवसुतांशी आणि तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात मुक्तिबोधांशी नाते असलेल्या या कवितेने, समाजातील शोषित वर्गाच्या भावनांची आणि विचारांची कणखर शब्दांत अभिव्यक्ती केली. सुर्वे यांची कविता मध्यमवर्गीय काव्यभाषेहून आणि आशयाहून वेगळी आहे; तसेच सुर्वे यांच्या कवितेतले जगही मध्यमवर्गीय कवितेच्या चाकोरीबाहेरचे आहे. कामगार, नालबंद, नायकिणी, वेश्या, पोस्टर चिकटवणारी मुले, पोर्टर, शीगवाला अशी समाजाच्या निम्न स्तरावरची माणसे आणि त्यांच्या भाषा या कवितेत आढळतात.

वारकरी संतांची कविता आणि एकोणिसाव्या-विसाव्या शतकातील जागतिक महत्त्वाच्या कवींची कविता आत्मसात करून, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांनी स्वतःची कविता घडवली आहे. चित्रे यांच्या कवितेचा पैस आणि आवाका बराच विस्तृत आहे आणि त्यांची काव्यनिर्मितीही विपुल आहे. कवितेची विविध रूपे, रचनेचे प्रकार त्यात आढळतात. चित्रे यांची बहंशी कविता मुक्तछंदात असली तरी, त्यात छंद-तत्त्व मुरलेले आहे. त्यांची शब्दांची निवड, ओळींची मांडणी, शब्दांचा नाद, ओळींमधला ताल, एका ओळींनंतरच्या दुसऱ्या ओळीने निर्माण होणारे आंदोलन, प्रतिमा, चित्रात्मकता, सांस्कृतिक वाङ्मयीन संदर्भ यांनी, त्यांच्या कवितेचा रूपबंध घडला आहे हे जाणवते. 'शक्तीची प्रार्थना', 'खंडोबा', 'महामंत्रोच्चार' यांसारख्या दीर्घ कवितांतही लय आणि गती ही तत्त्वे, त्यांच्या रचनेच्या अंगोपांशी कशी भिनलेली आहेत, हे लक्षात येते. त्यांची 'शक्तीची प्रार्थना' ही कविता संपृक्त आशय, भावनेची तीव्रता, अभिव्यक्तीचा छंदसदृश बंध, लय, गतिमानता आणि

प्रतिमा यांच्या एकात्म संघटनामुळे या शतकातील एक श्रेष्ठ कविता ठरते.

चित्रे यांच्याप्रमाणे मराठी व इंग्रजी या दोन भाषांमध्ये कविता लिहिणारे अरुण कोलटकर त्यांच्या इंग्रजीतील 'जेजुरी' या दीर्घकवितेने विशेष प्रसिद्धीस आले. विविध नियत-अनियतकालिकांतून प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या कवितांचा संग्रह १९७७ मध्ये आला. कोलटकरांची शब्दांची निवड आणि मांडणी विलक्षण आहे. भाषेची सहेतुक मोडतोड, जुन्या गाण्यांचा व म्हणींचा उपयोग, शब्दाचा परिचित अर्थातून निराळ्या अर्थाने केलेला उपयोग, ग्रांथिक भाषेऐवजी बोलभाषेचा वापर ही कोलटकरांच्या काव्यभाषेची वैशिष्ट्ये आहेत. कोलटकरांच्या कवितेतले विश्व दुःस्वप्नासारखे असून, त्याचे चित्रण ते अतिवास्तववादी शैलीत करतात. तिथल्या बिडिंगा झुलायला लागतात, पायगतीचे कांबळे झडप घालते, वर्तमानपत्राच्या रद्दीत पानोपानी साप असतात, खापराना फेफरे भरते, इथली चक्री सगळे फस्त करून टाकते. त्यांच्या एका शब्दाच्या शेजारी दुसरा शब्द ठेवण्यातून अतिवास्तव पातळी लाभते. उदा. विटक्या टापपडसादांच्या पताका, कोरी विराट पावती, वाळलेल्या जिभांचा लुळा द्रोण, अनिरुद्ध जलमय बोटे, बिबटे संगीत, बेवारशी तृप्ती, टापांचे कथनकौशल्य, इत्यादी. बोलभाषेचा अकृत्रिम उपयोग आणि बाह्यतः कोणतीही गुंतागुंत नसलेली 'खेकडे', 'वामांगी' यांसारखी कविता अनेक अर्थस्तरांना सामावून घेतलेली असते.

या काळात प्रामुख्याने अनियतकालिकांतून लिहिणाऱ्या महत्त्वाच्या कवींमध्ये मनोहर ओक, भालचंद्र नेमाडे, वसंत दत्तात्रेय गुर्जर, सतीश काळसेकर, चंद्रकांत पाटील, तुलसी परब यांचा समावेश होतो. याच काळातील अन्य उल्लेखनीय कवी विलास सारंग, गुरुनाथ धुरी आणि वसंत आबाजी डहाके हे आहेत.

आशय आणि अभिव्यक्ती या बाबतीत पांढरपेशी मध्यमवर्गीय कवितेहून निराळी अशी कविता या काळात लिहिली जाऊ लागली. ती म्हणजे दलित अथवा आंबेडकरवादी कविता. बाबूराव बागूल, नामदेव ढसाळ, प्रकाश जाधव

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

यांच्यासारख्या काही कवींवर मार्क्सवादाचे स्पष्ट संस्कार आहेत हे खरे असले, तरी बव्हंश दलित कवितेने आंबेडकर-विचारातून प्रेरणा घेतलेली असल्याने तिला आंबेडकरवादी कविता, असे म्हणणे समर्पक होईल. धर्म, रूढी, राजकारण-समाजकारण, साहित्याची परंपरा नाकारणाऱ्या या चळवळीने आपल्या उग्र समाजभानाचा ज्वलंत आविष्कार केला तो पहिल्यांदा कवितेतूनच. दलित कवितेत शहरी आणि ग्रामीण वास्तवाचे प्रखर चित्र उमटले आहे. ग्रामीण भागातील अस्पृश्यता, घोर दारिद्र्य, अत्याचार, अज्ञान, अंधश्रद्धा यांनी पोळलेल्या माणसांचे चित्रण आणि मुंबईसारख्या महानगरातील बकाल झोपडपट्ट्यांतून जगणाऱ्या, कामाठीपुऱ्यासारख्या वस्तीत राहणाऱ्या, गिरण्या कारखान्यांत पिचणाऱ्या माणसांचे चित्रण असे दोन्ही जगाचे भेदक दृश्य, दलित कवितेत उमटले आहे. या कवितेत आक्रोश आहे तसाच विद्रोहही आहे. बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, प्रकाश जाधव, वामन निंबाळकर, फ. मुं. शिंदे, दया पवार, यशवंत मनोहर, प्रल्हाद चेंदवणकर, त्र्यंबक सपकाळे, अर्जुन डांगळे, ज. वि. पवार, भीमसेन देठे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार अशा अनेक कवींनी, उत्कट सामाजिक भान असलेली कविता लिहिली. भावना आणि विचार यांच्या अभिव्यक्तीवरच लक्ष केंद्रित केलेले असल्याने प्रयोगशीलतेला वाव नव्हता; परंतु ज्या जगण्याचे चित्रण कवितेत अपरिहार्य झालेले आहे त्या जगण्याची भाषाही स्वाभाविकच या कवितेला लाभली. त्या भाषेने आणि कवितेतील विचाराने मराठी कवितेला एक नवे परिमाण मिळाले यात शंका नाही; किंबहुना, दलित कवितेने, दलित साहित्याने एकंदरीत वाङ्मय व्यवहाराकडे, त्यामागच्या सामाजिक-राजकीय व्यवहाराकडे पाहण्याची सर्वस्वी नवी दृष्टी दिली.

केचे, ग्रेस, काजे, रामाणी, पोतदार, साटम इत्यादी कवींबरोबर त्या काळात प्रचलित कवितेच्या वाक्प्रचाराचा स्वीकार केलेली केशव मेश्राम यांची कविता १९६०-६५ या काळात बदलली व तिने सामाजिक विद्रोहाच्या भाषेचा अवलंब केला. यशवंत

मनोहरांची कविता प्रायः मुक्तछंदातली विद्रोहाचा विचार मांडणारी कविता आहे. त्यांच्या कवितेच्या अभिव्यक्तीच्या पद्धतीचा मुक्तिबोधांच्या काव्याभिव्यक्तीशी संबंध जोडता येईल. वक्तृत्वप्रधान, ओजस्वी आणि वैचारिक गाभा असलेली कविता त्यांनी लिहिली. वामन निंबाळकरांच्या कवितेत ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण आहे.

दया पवारांची कविता संयत विद्रोह व्यक्त करणारी आहे, तर त्र्यंबक सपकाळे आपल्या कवितेत स्वातंत्र्योत्तर काळातील वंचनेने उद्ध्विग्न होऊन 'हे भारतमाते ! त्वां मला प्रेम-वात्सल्य केव्हा दिले' असा प्रश्न विचारतात. प्रल्हाद चेंदवणकरांनी रस्त्यारस्त्यावर दणाणत असलेला 'दलितांचा बिनधास्त आवाज' टिपला आहे.

सत्तरच्या दशकात शहरी आणि ग्रामीण स्त्रिया एका वैचारिक बैठकीवर आपल्या भावनांचा, विचारांचा आविष्कार करू लागल्या.

लिंगभेद हा पितृसत्ताक पुरुष-केंद्रित समाजव्यवस्थेतून निर्माण झालेला प्राथमिक आणि मूलभूत भेद आहे. या भेदांतूनच व्यक्तिगत आणि सामाजिक पातळीवरच्या संबंधांना सत्ता-संघर्षाचे रूप येते. स्त्री आणि पुरुष हा लिंगभेद असला; तरी 'स्त्रीत्व' आणि 'पुरुषत्व' हा लिंगभाव मानवनिर्मित, मुख्यतः पुरुष-निर्मित आहे. पुरुषकेंद्री समाजात निसर्गनिर्मित भेदाच्या आधारे शोषण केले जाते. अशा प्रकारचे एक वैचारिक भान आलेल्या स्त्रियांनी लिहिलेल्या कवितेला, साधारणपणे, 'स्त्रीवादी कविता' म्हटले जाते. प्रभा गणोरकर, रजनी परुळेकर, मलिका अमर शेख, नीरजा, अश्विनी धोंगडे, प्रज्ञा पवार, अनुराधा पाटील इत्यादी कवयित्रींच्या कवितांतून स्त्रीवादी जाणवा व्यक्त झालेल्या आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृतीने वर्षानुवर्षे स्त्रीचे मानसिक व शारीरिक शोषण कसे केले आहे, याचा प्रखर उच्चार विशेषतः मलिका अमर शेख, रजनी परुळेकर, नीरजा, प्रज्ञा पवार यांच्या कवितांतून झालेला आहे.

ऐंशीच्या दशकात वसंत पाटणकर, द.भा. धामणस्कर, अशोक बागवे, निरंजन उजगरे, अशोक नायगावकर, शदर साटम, नारायण कुळकर्णी-कवठेकर, उत्तम

कोळगावकर इत्यादींची कविता बहरात होती. १९९०-नंतर कवींची एक नवी पिढी आली. अभिधा, अभिधानंतर, शब्दवेध इत्यादी अनियतकालिकांतून या पिढीची कविता प्रकाशित होऊ लागली आणि तिने स्वतःची ओळख निर्माण केली. या कवितेला जागतिकीकरणाचा, या अवस्थेतील आर्थिक, राजकीय, सामाजिक बदलांचा संदर्भ आहे. श्रीधर तिळवे, हेमंत दिवटे, मंगेश नारायणराव काळे, वर्जेश सोलंकी, प्रफुल्ल शिलेदार, प्रवीण दशरथ बांदेकर, वीरधवल परब, अजय कांडर, सलील वाघ, संजीव खांडेकर, सचिन केतकर, मनोज पाठक, दिनकर मनवर हे या पिढीतील प्रमुख कवी आहेत. काव्याशय आणि काव्यभाषा या दोन्ही दृष्टींनी या पिढीची कविता वेगळी आहे. तिचे नाते १९६०च्या दशकातील कोलटकर-चित्रे यांच्या कवितेशी असले तरी तिला स्वतःचा चेहरा आहे. निश्चित अशा कोणत्याही विचारसरणीशी न बांधलेली; पण प्रखर राजकीय भान असलेली ही कविता आहे. ऐंशी-नव्वदच्या दशकांच्या सीमेवरचे भुजंग मेश्राम आणि अरुण काळे यांच्या कवितांनी कोलटकर-चित्रे-ढसाळ यांच्या कवितेच्या पुढचा टप्पा गाठलेला आहे.

आताही अनेक कवींची आश्वासक कविता प्रकाशित होते आहे. शंभर-सव्वाशे वर्षांतल्या कवितेच्या या आढाव्यात सर्वांचा समावेश होऊ शकलेला नाही, याची लेखकाला जाणीव आहे.

(लोकराज्य जून-जुलै २०११ मधून पुनर्मुद्रित)

विशिष्ट प्रदेशात, विशिष्ट उच्चारणांनी, म्हणी-वाकप्रचारांनी समृद्ध असलेली, मर्यादित स्वरूपात बोलली जाणारी भाषा म्हणजे बोली होय. प्रमाण भाषा आणि बोली यांचे परस्पर अतूट नाते असते. बोलींच्या आधारेच प्रमाण भाषा निर्माण होत असते. प्रादेशिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक भेदांवर मात करत सर्व भाषिकांना समाजव्यवहार सुलभ व्हावा, या उद्देशाने प्रमाण भाषा निर्माण केली जाते.

संस्कृतीचे मूर्तिमंत दर्शन... बोली भाषा

गिरीश मोरे

कोणतीही भाषा तिच्या बोलीसह वाटचाल करित असते. प्रादेशिक भिन्नतेमुळे, शिक्षणामुळे आणि समाजव्यवस्थेमुळे भाषा अवस्थांतरित होत असतात. लेखन, छपाई आणि सार्वत्रिक शिक्षणामुळे भाषेत सूत्रबद्धता येते. यातून प्रमाण भाषा आणि बोली भाषा असा भेद निर्माण झाला आहे. कोणत्याही देशातील, कोणत्याही समाजासाठी बोली भाषा ही सांस्कृतिक भांडार असते. बोलीकडे सांस्कृतिक स्रोत (रिसोर्स) म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे बोलींचा अभ्यास करण्यासाठी स्वतंत्र अध्यासन केंद्रे उभारणे गरजेचे आहे. बोलीचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी प्रमाण भाषा आणि बोली यांचे स्वरूप लक्षात घेतले पाहिजे.

प्रमाण भाषा आणि बोलीचे स्वरूप

भौगोलिक आणि सामाजिक कारणांमुळे बनलेल्या भाषाभेदांना सामावून घेणारी एकसंघ भाषा म्हणजे प्रमाण भाषा. प्रमाण भाषा ही प्राधान्याने लेखनासाठी वापरली जाते. प्रमाण भाषा ही वेगवेगळ्या प्रादेशिक बोलींना सामावून घेत असते. जी भाषा विविध बोलींसह वाटचाल करत असते, तिला प्रमाण भाषा करण्याची गरज असते. शासकीय व्यवहार विशिष्ट बोलीत पार पाडणे कठीण असते. तसेच शिक्षण व्यवहारही एका विशिष्ट बोलीत पार पाडणे कठीण असते. त्यासाठी लेखनविषयक काही नियम तयार करून घ्यावे लागतात. प्रसारमाध्यमांचेही असेच असते. सर्व

वाचकांना एकसारखे आकलन होणे गरजेचे असते. प्रमाण भाषा निर्माण करताना बोली भाषांचा आधार घेतला जातो. म्हणजे बोली भाषेतूनच प्रमाण भाषा निर्माण होत असते. समाजातील शिक्षित, साहित्यिक किंवा सत्ताधारी समूहाकडून प्रमाण भाषा निर्माण केली जाते. आरंभी कोकणी ही मराठीची बोली होती, कालांतराने तिला प्रमाण भाषेचा दर्जा मिळाला. साम्यभेद असणाऱ्या बोली वापरणारे लोक परस्परात भाषिक व्यवहार करताना प्रमाण भाषेत करतात.

विविध बोली भाषा बोलणाऱ्या व लिहिणाऱ्या लोकांसाठी तयार केलेले एकच भाषिक ठिकाण म्हणजे प्रमाण भाषा होय. मराठीच्या अनेक बोली आहेत. उदा. वऱ्हाडी, खानदेशी, डांगी, अहिराणी, कोकणी, मालवणी, चंदगडी. या बोली बोलणारे एकत्र आले तर त्यांच्यात सहजसंवाद होऊ शकणार नाही. त्या सर्वांसाठी एकच

भाषा तयार झाली तर व्यवहार पार पडू शकतो. ही गरज लक्षात घेऊन प्रमाण भाषा निर्माण झाल्या आहेत. प्रशासन, राजकारण, शिक्षण आणि लेखन अशा व्यवहारात बोली भाषा ही प्रमाण भाषेचे नेतृत्व स्वीकारत असते. डॉ. ना. गो. कालेलकर यांनी प्रमाण भाषेला आदेशात्मक भाषिक रूप मानले आहे. प्रमाण भाषा आणि बोली भाषा यांची तुलना केली तर लक्षात येते की, समाजव्यवहारासाठी बोली भाषा मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. प्रत्यक्ष व्यवहारात प्रमाण भाषा न वापरता बोली भाषाच वापरली जाते. त्यामुळे बोली भाषेने जिवंत आणि स्वाभाविक रूप धारण केलेले असते. मराठीच्या बोलींचा अभ्यास सर्वप्रथम जॉर्ज ग्रिअर्सन याने 'लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया' या पुस्तकातून केला. अकृत्रिमतेने प्रदेशनिष्ठ, जातिनिष्ठ, व्यावसायनिष्ठ आणि कुटुंबनिष्ठ बोलल्या जाणाऱ्या भाषेला बोली भाषा असे म्हटले जाते. बोली भाषेचे भौगोलिक परिक्षेत्र हे मर्यादित असते. प्रमाण भाषेला जिवंतपणा प्राप्त करून देण्यासाठी बोली भाषा पुढे येत असतात.

भाषा आणि बोली भाषांचा सहसंबंध

भाषा ही प्राधान्याने बोलण्यासाठी असते. ती लिहिण्यासाठी नंतर झाली. तीन ते चार हजार वर्षांपासून आपण ती लिहीत आलो आहोत. अगोदर ती बोलीरूपातच होती. त्यामुळे भाषा म्हणजे बोलणे या दृष्टीने भाषेचा विचार करणे यात भाषेचे विज्ञान आहे. भाषा ही कालांतराने लिपीरूपात आणि लेखनरूपात आली असली, तरी ती आरंभी बोलीरूपातच होती. त्यामुळे भालचंद्र

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

काही म्हणी, वाक्यप्रचार आणि शिव्या या स्त्रीकेंद्री आहेत. उदा. 'का गं बाई रोड तर म्हणे माहेरची ओढ', 'जावा तिथे दावा, सवती तिथे हेवा', 'दिवसभर चरते म्हणे मी एकादशी करते', 'नाव सगुणी करणी अवगुणी', 'नाकापर्यंत पदर, वेशीपर्यंत नजर'. यावरून बोलीतील स्त्रीविषयक संदर्भ लक्षात येतात.

सांस्कृतिक भांडार

प्रमाण भाषेत संस्कृतीच्या खुणा फारशा आढळत नाहीत. बोली भाषा मात्र सांस्कृतिक भांडार असतात. त्या त्या काळातील संस्कृतीच्या खुणा शोधण्यासाठी बोलीशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. बोली भाषेतील प्रत्येक शब्दाला विशिष्ट संस्कृतीचा स्पर्श असतो. सांस्कृतिक संदर्भाशिवाय बोली असूच शकत नाही. श्रद्धा, परंपरा, प्रथा, रीतीरिवाज हे त्या त्या बोलीत सामावलेले असतात. सणवारांची नावे घेतली तरी संस्कृती जिवंत होते. गुढीपाडवा, दिवाळी, दसरा, पोळा, नागपंचमी, होळी, वटपौर्णिमा आणि राखीपौर्णिमा असे अनेक सण आपले पूर्वज साजरे करत होते. त्या सणांदिवाशी होणारा भाषिक व्यवहार हा आपले सांस्कृतिक संचित आहे.

सणादिवाशी होणारे विविध प्रकारचे विधी, खेळ, गाणी यांमधून बोली समोर येते. 'दिन दिन दिवाळी, गाई-म्हशी ओवाळी' असे गीत कानावर पडले की, दिवाळी सण जिवंत होतो. त्यामुळे बोलीचा अभ्यास आणि बोलीचे अस्तित्व तत्कालीन संस्कृतीचा अभ्यास असतो.

समाज जीवनाचे प्रतिबिंब

भारतात विविध जाती आहेत त्याप्रमाणे जातीनिहाय पारंपरिक व्यवसायही आहेत. याशिवाय इतरही व्यवसाय आहेत. त्या त्या व्यवसायात वापरले जाणारे शब्द वेगवेगळे असतात. त्यावरून व्यावसायनिष्ठ बोली तयार झाल्या आहेत. त्यामुळे बोलीला व्यवसायनिहाय संदर्भ असतात हे लक्षात येते. वैद्यक, बांधकाम, प्रसारमाध्यमे, कृषी अशा विविध क्षेत्रातील भाषिक व्यवहार हा नवनवीन शब्दांमधून चालतो. बांधकाम व्यवसायात 'ओळंबा', 'थापी', 'शिकंजा' असे किती तरी शब्द आढळतात. कृषी क्षेत्रात 'कासरा', 'जू', 'नांगरणी', 'कुळवणी', 'पेरणी', 'कोळपणी', 'खुरपणी', 'मळणी' असे अनेक शब्द आहेत.

बलुतेदारांच्या कामावरून बलुतेदारांची बोली निर्माण झाली आहे. उदा. चांभार (डोब, रापी, आरी, हस्ती, सळ, आंबुरा, निशाण, फरांडी), सुतार (वाकस, किकरू, पटासी, रंदा), लोहार (शेवटणे, भाता, ऐरण), सोनार (दाग, फुंकणी, चिमटा, बागेश्वरी), वारीक (साण, वाटी, वस्तरा, कातरी, धोकटी), महार (येसकरकी, काठी, तराळकी), कुंभार (आवा, चाक, धापटणी), मांग (फिरकी, रहाट, खिळ्या, पाते, कलबूत). यावरून बोलीला व्यवसायनिहाय संदर्भ असतात हे लक्षात येते.

स्त्रीविषयक संदर्भ

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रीच्या जीवनाला वेगळी दिशा मिळाली आहे. त्यातून निर्माण झालेल्या विशिष्ट बोलीकडे नेहमीच दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रीवाचक आणि स्त्रीलिंगी बोली भाषा निर्माण झालेली आहे. प्रमाणभाषेत वापरले जात नाहीत असे कित्येक शब्द स्त्रीच्या ओठी असतात.

स्त्रीलिंगी क्रियापदे आणि विशेषणे यांचा मराठी भाषेत सुळसुळाट आहे. उदा. करते, खाते, पिते, बसते, लावण्यवती, रूपवती, रणरागिणी. मुलगी वयात येते या घटनेला बोलीभाषेत 'पदर येणे', 'शहाणी होणे' असे म्हटले जाते. 'कावळा शिवणे', 'विटाळशी होणे' असे म्हटले जाते. गर्भधारणेसाठी 'पोटुशी', 'गरोदर', 'गरवार' असे शब्द आढळतात. या बोलीला स्त्रियांची संकेत बोली असेही म्हणता येते.

नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे, आजही १०० टक्के निरक्षर असलेले अनेक समाज पृथ्वीवर अस्तित्वात असून त्यांच्या बोलभाषा अत्यंत प्रभावी व इतर कोणत्याही प्रगत समाजांच्या भाषांइतक्याच सक्षम आहेत. (नेमाडे १९९८, पृ. ८) याचा अर्थ पृथ्वीवर १०० टक्के बोलणारे लोक आहेत म्हणजे १०० टक्के लोक लिहिणारे नाहीत. यावरून भाषा म्हणजे प्राय बोलीभाषाच होय, हे विधान स्वीकारावे लागते.

बोलीचे भौगोलिक संदर्भ

कोणतीही बोली विशिष्ट प्रदेशात बोलली जाते. त्या त्या प्रदेशाचे गुणविशेष त्या बोलीत प्रतिबिंबित झालेले असतात. समुद्र आणि समुद्रकिनारा, डोंगराळ भाग, दऱ्याखोऱ्यांचा परिसर, सपाट भूप्रदेश, वाळवंट, उष्ण, थंड वा समशीतोष्ण प्रदेश, जंगले, अशा कितीतरी प्रादेशिक भिन्नता भारतात आढळतात. त्या प्रदेशांचा उच्चारारवही परिणाम होतो. त्यामुळे बोलीला वेगळेपणा मिळतो. प्रादेशिक आणि प्रशासकीय विभागानुसार काही बोली आहेत. उदा. कोकणी, मालवणी, अहिराणी, मराठवाडी, कोल्हापुरी, चंद्रगडी, वऱ्हाडी, पुणेरी, झाडीबोली. पुणेरी शब्दात 'घ्या नारळ' (जा आता घरी), 'सदाशिव पेठी' (कंजूस) 'प्रशाला' (शाळा) असे शब्द आढळतात. मालवणीत 'ए' स्वराऐवजी 'आ' स्वरांत येतो. उदा. तेणा (त्याने), बरा (बरे) याशिवाय 'माका', 'तुका' किंवा 'माकां', 'तुकां' असे शब्दही आढळतात. लातुरी बोलीत 'जाऊलालाव', 'करूलालाव', 'राह्यलाव', 'बसुलालाव' अशी रूपे आढळतात. जातिव्यवस्था हे भारत देशाचे एक वैशिष्ट्य आहे. भारतात विविध बोली निर्माण होण्यामागे जातिभिन्नता हेही एक कारण आहे. प्रत्येक जातीच्या आचार, विचार आणि प्रथांमध्ये भिन्नता आढळते. त्यानुसार शब्द निर्माण होतात आणि शब्दांचे उच्चारही बदलतात. जात आणि पोटजाती याचाही बोलीवर प्रभाव पडलेला असतो. उत्तर कोकणात बोलली जाणारी आगरी ही कोळी समाजाची बोली आहे. 'थापोल्या' (शेणाच्या गवऱ्या), 'पतान' (चप्पल), 'निवोद' (नैवेद्य), 'कवरा' (केवढा) हे शब्द आगरी बोलीचे वेगळेपण दर्शवितात.

समाजाचे जिवंत रूप

भाषा आणि समाज हे एकमेकांशी अगदी निकटतेने बांधलेले असतात. समाजातील बदलाबरोबरच भाषेतही बदल घडत असतात. भाषा म्हणजे समाज आणि समाज म्हणजे बोली यातील एकरूपता लक्षात घेतली पाहिजे. बोली ही इतकी जिवंत आहे. त्यामुळे ती निसर्गासम वाटचाल करीत आहे असे वाटते. समाजाच्या स्थिती-गतींना बोलीचे कोंदण असते. तत्कालीन पेहराव, अन्नपदार्थ, अलंकार, वस्तू आणि वास्तू यातून समाज समोर येत असतो. उत्खननात सापडलेल्या वस्तूंमधून त्यावेळचा समाज लक्षात येतो. 'लीळाचरित्र' या ग्रंथातील बोलीमधून तत्कालीन समाजाच्या धारणा कळतात. 'निबंध काढले' या शब्दांतून महानुभाव पंथीयांच्या काळात 'नियम सांगितले' असा आशय समोर येतो. कर्मठ समाजव्यवस्थेला तडे जात असल्याचे सामाजिक चित्र महानुभावांच्या बोलीतून लक्षात येते.

माहिती आणि ज्ञानाचा स्रोत

सार्वत्रिक आणि सामूहिक शिक्षणप्रक्रियेमुळे एकूणच भाषा बदलत आहेत. भाषेत नवनवीन शब्दांची भर पडत आहे. असे असले तरी बोलीचे महत्त्व संपलेले नाही. सर्जनशील लेखकांच्या लेखनाचा सर्वोत्तम स्रोत म्हणून बोलीकडेच पाहावे लागते. दलित, ग्रामीण, आदिवासी, भटके विमुक्त, स्त्रीवादी, मुस्लीम साहित्यप्रवाहातील साहित्यकृतींमध्ये बोलीतील शब्द तुडुंब भरलेले आहेत.

लिखित साहित्य निर्माण होण्यापूर्वी मौखिक साहित्याला माहिती पुरवण्याचे काम बोली करीत होत्या. छापील लोकसाहित्य वाचले म्हणजे याची प्रचिती येते. 'हुमाण' हा मौखिक साहित्याचाच एक प्रकार आहे. मालवणी वा इतर अनेक बोलींमध्ये हुमाणे आढळतात. हुमाणे म्हणजे एकप्रकारचे शाब्दिक कोडे असते. त्यामुळे माहिती आणि ज्ञानाचा खजिना म्हणून बोलीकडे पाहता येते.

बोलीविषयीचे गैरसमज

मुळात भाषेविषयी अनेक गैरसमज आहेत. त्यात बोलीविषयीचे गैरसमज

अधिक आहेत. बोली ही गावंढळ असते किंवा ती अप्रतिष्ठितांची असते, असा अकारण समज पसरलेला आहे. बोली ही अशुद्ध आणि चुकीची असते असे आजच्या शिक्षित पिढीलाही वाटत आहे. उदा. मुलगा - पोरगा, होता - व्हता, आम्ही - हामी. यातील दुसऱ्या शब्दाकडे अशुद्ध म्हणून पाहिले जाते. वस्तुतः कोणतीच बोली ही शुद्ध वा अशुद्ध नसते. ती श्रेष्ठ वा कनिष्ठ - दुय्यम असत नाही. बोली ही विशिष्ट प्रदेशातील, विशिष्ट समूहाची संपर्क साधन असते. त्यामुळे बोलीविषयीचा गैरसमज दूर होणे गरजेचे आहे. पुस्तकातील प्रमाणभाषेत छापलेली भाषा म्हणजे उच्च, श्रेष्ठ, चांगली, शुद्ध भाषा असा गैरसमज पसरलेला आहे. भाषेविषयीचे अविज्ञान संपणे गरजेचे आहे.

विज्ञाननिष्ठ भूमिका

मुळात आजच्या काळात प्रत्येकाने विज्ञाननिष्ठ असणे हे सर्वांसाठी हितावह आहे. त्यातही भाषेविषयी तर विज्ञाननिष्ठ असलेच पाहिजे. भाषा वा बोली या ईश्वरनिर्मित नाहीत, त्या मानवनिर्मित आहेत. त्या कालौघात बदलणाऱ्या असतात. भाषिक बदल हा अटळ असतो. शब्दांचे उच्चार किंवा शब्दांना मिळालेला अर्थ हाही बदलू शकतो. त्यामुळे कर्मठपणे बोलीकडे पाहिले, तर कोणतीच भाषा समृद्ध होणार नाही, हे सत्य स्वीकारले पाहिजे. म्हणजेच बोलीविषयी विज्ञाननिष्ठ भूमिका घेतली पाहिजे.

व्यवहार आणि बोली भाषा

बोलींना सामावून घेणे म्हणजे बोली भाषेतील महत्त्वाचे शब्द भाषिक व्यवहारात आणणे. उदा. इवलुसा, छोटसा, लहानसा, बारीकसा हे शब्द परस्परपूरक आहेत. आज 'इवलुसा' हा शब्द बोलण्यातून हद्दपार झाला आहे. काटवट म्हणजे भाकर करण्याची लाकडी परात. स्वयंपाक घरातून लाकडी वस्तू हळूहळू निघून जात आहेत. त्यामुळे 'काटवट' हा शब्दही निघून गेला. चूल संपली तर 'चूल' हा शब्दही संपणार आहे. मात्र जे अस्तित्वात आहे ते नाकारण्यापेक्षा सामावून घेतले पाहिजे. 'प्याला' हे भांडे अस्तित्वात असूनही त्यासाठी 'ग्लास' हा शब्द वापरला जातो.

काचेचा प्याला न म्हणता, स्टिलचा प्याला, चांदीचा प्याला, असे न म्हणता फक्त 'ग्लास' म्हटले जाते. म्हणजे प्याला हा शब्द फक्त 'एकच प्याला' नाटकापुरता वाचला जातो, तो सामावून घेतला जात नाही. इंग्रजी शब्दांना प्रतिष्ठेचे मानून बोलींना दूर करण्याची प्रवृत्ती संपणे गरजेचे आहे.

बोलींचे कोश निर्माण व्हावेत

बोली नष्ट होत आहेत हे सत्य नाकारता येत नाही. त्या टिकवून ठेवण्याची धडपड करणे हेही सयुक्तिक नाही. त्याला एकमेव पर्याय आहे, तो म्हणजे बोलींचे शब्दकोश तयार करून घेणे. केवळ प्रादेशिक बोलींचे कोश न करता जातिनिहाय बोलींचे कोश तयार केले पाहिजेत. असे झाले तर बोली दस्तऐवज स्वरूपात संरक्षित राहतील. त्यातून सांप्रत आणि पुढील अनेक पिढ्यांसाठी बोलींचे भांडार उपलब्ध होईल. उदा. तृतीयपंथियांचा शब्दकोश, भटक्या विमुक्तांचा शब्दकोश, भिल्लांचा शब्दकोश, दखनी बोलीचा शब्दकोश.

बोलींसाठी स्वतंत्र अध्ययन केंद्र

आजच्या काळात भाषेचे विद्यापीठ निर्माण होणे हे आवश्यक आहे. विद्यापीठात भाषेचे अधिविभाग आहेत. त्यांमधून बोलीचा सैद्धांतिक भाग संक्षिप्तपणे अभ्यासला जातो. बोलीची स्वतंत्र अभ्यासपत्रिका अभ्यासण्यास मिळत नाही. त्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठात विद्यापीठ परिक्षेत्रातील बोलींचा अभ्यास आणि संशोधन करण्यासाठी स्वतंत्र अध्यासन केंद्रे निर्माण झाली पाहिजेत. यामुळे पुस्तकात न नोंदवलेल्या, कधीही अधोरिखित न झालेल्या कित्येक बोली भाषा सर्वापुढे येतील. संस्कृतीच्या चांगल्या आणि वाईट घडामोडींच्या बोली या साक्षीदार असतात. त्यांचे संशोधन होण्यासाठी विविध विद्यापीठांमध्ये भाषांची अध्यासन केंद्रे उभारली पाहिजेत. भाषिकदृष्ट्या समृद्ध होण्यासाठी बोलींना ज्ञानरचनावादात आणणे आवश्यक आहे.

(लेखक हे मराठी भाषेचे प्राध्यापक आहेत.)

वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरममध्ये महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि उद्योगमंत्री उदय सामंत यांनी २० ते २४ जानेवारी २०२५ या चार दिवसांमध्ये विक्रमी गुंतवणुकीचे ६१ सामंजस्य करार केलेले आहेत. यामुळे राज्याच्या विकासाबरोबर होत असलेल्या रोजगार निर्मितीमुळे तरुणांमध्ये नवउमेद निर्माण होईल. स्वित्झर्लंडमधील दावोस येथे या वर्षी एकूण १५ लाख ७५ हजार कोटींचे सामंजस्य करार आणि या कराराची फलनिष्पत्ती म्हणून १५ लाख ९८ हजार पदांची रोजगार निर्मिती होणार आहे.

रोजगार निर्मितीला चालना

संजय डी. ओरके

दावोस येथील ६१ सामंजस्य करारांमध्ये गुंतवणुकीचे ५४ आणि धोरणात्मक सहकार्याचे ७ करार झाले आहेत. दावोस हे आंतरराष्ट्रीय नेटवर्किंगचे केंद्र आहे. भारतीय कंपन्यांना करार करताना त्यांचे विदेशी गुंतवणुकदार आहेत. महाराष्ट्रात गुंतवणूक होणारी ९५ टक्के गुंतवणूक विदेशी आहे. कराराचे रूपांतर प्रत्यक्षात आणण्यात महाराष्ट्र अग्रेसर आहेच आणि याही वर्षी अग्रेसरच राहणार आहे.

या ऐतिहासिक सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी झाल्यानंतर मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी महाराष्ट्र आता डेटा सेंटरचे

कॅपिटल होईल. डेटा हे नव्या युगाचे 'ऑईल' आहे. त्यामुळे या क्षेत्राची वाढ वेगाने होईल असे सांगितले. महाराष्ट्रासाठी गुंतवणुकीचे असे विक्रमी सामंजस्य करार झाले, याचा आनंद आहे. यातून भारताची आणि पर्यायाने महाराष्ट्राची ताकद वाढते आहे, हे स्पष्ट झाले आहे. अशा प्रकारे देशात होणाऱ्या सामंजस्य करारांचे यश हे ४० टक्क्यांपर्यंत असते; पण हेच प्रमाण महाराष्ट्राच्याबाबतीत सुमारे ६५ टक्के आहे. गतवर्षी दावोसमध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या काळात चांगली सुरुवात झाली होती. त्यावेळी झालेल्या करारांची ९५ टक्क्यांपर्यंत अंमलबजावणी झाली आहे. महाराष्ट्राच्या बाबतीत याही वर्षी विविध क्षेत्रात गुंतवणूक

येत आहे. त्यातही एमएमआर हे मॅग्रेट समजले जाते. एमएमआरमध्ये सहा लाख कोटीची गुंतवणूक येत आहे. याशिवाय विदर्भ पाच लाख कोटी, उत्तर महाराष्ट्र ३० हजार कोटी, तर मराठवाड्याचे मॅन्युफॅक्चरिंग हब हे शक्तिस्थळ ठरू लागले आहे. ही सगळी गुंतवणूक थेट विदेशी गुंतवणूक, विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक असते. त्यामुळे देशाची अर्थव्यवस्थाही विस्तारित होत असल्याचे मुख्यमंत्री श्री. फडणवीस यांनी सांगितले.

दावोस दौरा संपल्यानंतर राज्याचे उद्योगमंत्री उदय सामंत म्हणाले की, मागील दोन वर्षांत साडे सात लाख कोटी सामंजस्य करार झाले होते. यात पहिल्या वर्षी एक लाख ३७ हजार कोटी, तर दुसऱ्या वर्षी तीन लाख ७० हजार कोटींचे करार करण्यात आले होते. उद्योजकांना जर वेळेत परवानग्या दिल्या, जागा उपलब्ध करून दिली, तर उद्योजक गुंतवणूक करून प्रकल्प उभारण्यास तयार असतात. रत्नागिरीमध्ये पुढील दोन चार महिन्यांमध्ये कोकाकोलाचे उत्पादन सुरू होत असून पुण्यातही महिंद्रा आणि महिंद्रा प्रकल्प सुरू होत असल्याचे त्यांनी सांगितले. त्याचबरोबर या संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये जवळजवळ ३५ हजार कोटींचे प्रकल्प हे रत्नागिरीमध्ये येत असून त्याच्यामध्ये सेमीकंडक्टरचा एक प्रकल्प २० हजार युवा युवतींना रोजगार मिळवून देणारा आहे. धीरूभाई अंबानी डिफेन्स क्लस्टर हा जवळजवळ दहा ते १४ हजार कोटींचा प्रकल्प रत्नागिरीमध्ये येत असून याद्वारे अनेक लाखो बेरोजगारांना रोजगार मिळणार असल्याचे त्यांनी सांगितले.

वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरममध्ये झालेल्या या कराराने भारताची पर्यायाने महाराष्ट्राची ताकद वाढणार आहे. महाराष्ट्र डेटा कॅपिटल सेंटरबरोबरच मॅन्युफॅक्चरिंग हब होईल. एकंदरीत पाहता देशाची अर्थव्यवस्था विस्तारित होण्यास खूप मोठा हातभार लागणार आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, माहिती तंत्रज्ञान या क्षेत्रात रोजगार निर्मितीची मोठी क्षमता असल्याने महाराष्ट्राने गुगलसोबत एक्सलन्स सेंटर स्थापन करण्याचा करार यापूर्वीच केला होता. त्याचप्रमाणे पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत विकासासाठी

हरित ऊर्जा, हायड्रो ऊर्जा, सौरऊर्जा प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात आले. स्वच्छ ऊर्जेतून पर्यावरणाचे संवर्धनाचे लक्ष्यही साधले जाणार आहे.

पायाभूत सुविधेसह रोजगार निर्मिती

पायाभूत सुविधेकरिता महाराष्ट्र शासन आणि एल मॉण्ट यांच्यात २ हजार कोटी रुपयांचा सामंजस्य करार झाला. या करारामुळे पायाभूत सुविधा क्षेत्रात ५ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. पायाभूत सुविधेसाठी ब्लॅकस्टोन आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात ४३ हजार कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार झाला. पायाभूत सुविधा क्षेत्रात एमएमआरडीए आणि हिरानंदानी ग्रुप यांच्यात ५१,६०० कोटींच्या गुंतवणुकीचा सामंजस्य करार करण्यात आला. या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होतील. पायाभूत सुविधा क्षेत्रात सोटेफिन भारत आणि एमएमआरडीए यांच्यात ८,६४१ कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला. पायाभूत सुविधेच्या या दोन्ही करारांमुळे राज्यात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होणार असल्याचे मुख्यमंत्र्यांनी या करारादरम्यान सांगितले. एमएमआरडीए आणि टेमासेक कॅपिटल यांनी पायाभूत सुविधा क्षेत्रात ४३ हजार कोटींच्या गुंतवणुकीसाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी केली. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि टेमासेक कॅपिटलच्या प्रतिनिधींनी या करारावर स्वाक्षरी केली. सुमितोमो रिलिटी यांनी पायाभूत सुविधा क्षेत्रात ४३ हजार कोटी गुंतवणुकीसाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी केली. या करारामुळे महाराष्ट्रातील पायाभूत विकासाला चालना मिळणार आहे. के. रहेजा कॉर्प प्रा. लि. यांनी पायाभूत सुविधा क्षेत्रात ४३ हजार कोटी गुंतवणुकीसाठी करारावर स्वाक्षरी केली. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि के. रहेजा कॉर्प प्रा. लि.च्या प्रतिनिधींनी या करारावर स्वाक्षरी केली. ब्रुकफिल्ड यांनी पायाभूत सुविधा क्षेत्रात १,०३,२०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीसाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी केली. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि ब्रुकफिल्डच्या प्रतिनिधींनी या करारावर स्वाक्षरी केली. एमएमआरडीए आणि एमटीसी समूह यांच्याद्वारे पायाभूत सुविधा

क्षेत्रात एक हजार कोटी रुपये गुंतवणुकीसाठी करार करण्यात आला. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि एमटीसी समूहाचे मनोज मेहता यांनी या करारावर स्वाक्षरी केली. या प्रकल्पामुळे एक हजार नवीन रोजगार संधी निर्माण होणार असून आहे.

सामंजस्य करारांची सुरुवात

दावोसच्या पहिल्याच दिवशी महाराष्ट्र शासन आणि कल्याणी ग्रुप यांच्यात ५,२५० कोटी रुपयांचा करार मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि अमित कल्याणी यांच्या दरम्यान झाला. या करारामुळे सैन्य दल, स्टील आणि इलेक्ट्रॉनिक व्हेईकल या क्षेत्रात फायदा होण्याबरोबरच ४ हजारांची रोजगार निर्मिती होणार आहे. दुसरा करार महाराष्ट्र सरकार आणि रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेड यांच्यामध्ये झाला. १६,५०० करोड इतकी गुंतवणूक असलेल्या या करारामुळे २,४५० इतकी रोजगार निर्मिती होणार आहे. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि सतीश शेठ यांच्या उपस्थितीत संरक्षण क्षेत्रासंदर्भात हा करार झाला. तिसरा करार स्टील आणि धातू क्षेत्रासंदर्भात असून यामुळे ३,२०० रोजगार निर्मितीबरोबर १७ हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक होणार आहे. हा करार मुख्यमंत्री श्री. फडणवीस आणि बालासोर अलॉयचे सतीश कौशिक यांच्यात झाला.

पोलाद क्षेत्रामुळे चंद्रपूरचा विकास

महाराष्ट्र शासन आणि विराज प्रोफाईल प्रा.लि.यांच्यामध्ये करार करण्यात आला असून याद्वारे ३,५०० रोजगार निर्मिती होणार आहे. स्टील आणि धातू क्षेत्रात १२ हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात येणार आहे. ग्रेटा इनर्जी आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या स्टील आणि धातू उद्योगाकरिता १०,३१९ कोटी रुपयांचा गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला. चंद्रपूर येथे होणाऱ्या या उद्योगामुळे तेथे ७ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. पोलाद क्षेत्रासाठी टॉरल इंडिया आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या ५०० कोटी रुपयांचा करार

झाल्यामुळे १,२०० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाचे सर्वदूर जाळे

उद्योग विभागासोबतही ब्लॅकस्टोन पंचशील सोबत २५ हजार कोटी रुपयांचा माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला असून, याद्वारे १ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात निलसेन मीडिया आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या ४५० कोटी रुपये गुंतवणुकीचा करार झाला. यामुळे या क्षेत्रात १,१०० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

हरित ऊर्जा निर्मिती

हरित ऊर्जा आणि सौर उपकरणे यासाठी महाराष्ट्र शासनाद्वारे वारी एनर्जीसोबत ३० हजार कोटी रुपयांचा करार या वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरममध्ये करण्यात आला. या करारामुळे ७,५०० इतकी रोजगार निर्मिती होणार आहे. हरित ऊर्जा क्षेत्रात एच-२ ई -पॉवर यांनी महाराष्ट्र शासनासोबत १०,७५० कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार केला आहे. या करारामुळे पुणे भागाच्या विकासाबरोबर १,८५० रोजगारांची निर्मिती होणार आहे. पॉवरिन ऊर्जा आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या हरित ऊर्जासंदर्भात १५ हजार कोटी रुपयांचा गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला. या करारामुळे ४ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. ओपन ओरिजिन इंडिया आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात हरित ऊर्जेसाठी १५ हजार कोटी रुपयांचा सामंजस्य करार करण्यात आला. या करारामुळे १ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. युनायटेड फॉस्परस आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या हरित ऊर्जेसंदर्भात ६,५०० कोटी रुपयांच्या करार करण्यात आला असून, याद्वारे १,३०० रोजगार निर्माण होणार असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी सांगितले.

हरित हायड्रोजनची निर्मिती

हरित हायड्रोजन आणि केमिकल्स क्षेत्रात झेडआर-२ या कंपनीसोबत शासनाने केलेल्या १७,५०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीमुळे २३ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. हरित ऊर्जेकरिता महाराष्ट्र

शासन आणि रेनिसन्स सोलर आणि इलेक्ट्रॉनिक्स यांच्यात ५ हजार कोटी रुपये गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला असून याद्वारे १,३०० रोजगार निर्माण होणार आहे. हरित ऊर्जेसाठी हायड्रिरो आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात १६ हजार कोटी रुपयांचा सामंजस्य करार दावोस येथे करण्यात आल्याने राज्यात १० हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे.

सौर ऊर्जेकरिता प्राधान्य

सौर ऊर्जा क्षेत्रात एमएसएन होल्डिंग आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात १४ हजार

एक्सप्लोसिव्ह सोलर डिफेन्स आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात १२,७८० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीने एअरोस्पेस आणि संरक्षण क्षेत्राकरिता २,३२५ रोजगार निर्मिती होणार आहे.

डेटा सेंटर नव्हे 'डेटा हब'

सिडको व उद्योग विभाग आणि ब्लॅकस्टोन पंचशिल रिअॅलिटी या कंपनीने डेटा सेंटरमध्ये २५ हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. या गुंतवणुकीमुळे ५०० रोजगार निर्मिती होणार आहे. मेझान आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात डेटा सेंटर संदर्भात

आहे. दावोस येथे इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रात वर्धमान लिथियम आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या ४२,५३५ कोटी रुपये गुंतवणुकीचा करार मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि वर्धमान लिथियमचे व्यवस्थापकीय संचालक सुनील जोशी यांच्यात करार करण्यात आला. यामुळे राज्यात ५ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे.

टोमोटिव्ह आणि ईव्हीमध्ये भरभराट

महाराष्ट्र शासन आणि ब्यु इनर्जी मोटर्स यांच्या ३,५०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीमुळे ४ हजार रोजगार निर्मिती होण्याबरोबर टोमोटिव्ह आणि इलेक्ट्रॉनिक व्हेईकल क्षेत्रात मोठे बदल होणार आहेत. ऑटोमोटिव्ह आणि ई.व्ही. क्षेत्राकरिता सिट आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात ५०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला असून, यामुळे ५०० रोजगार निर्माण होणार आहे. आलेक्टा ईव्ही आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात ३ हजार कोटी रुपये गुंतवणुकीचा करार झाला असल्याने यामुळे ऑटोमोटिव्ह आणि ईव्ही क्षेत्रात १ हजार रोजगार निर्माण होतील.

बाह्य मनोरंजन

बूक माय शो आणि सिडको यांच्यातील सामंजस्य करारामुळे ५०० रोजगार निर्मिती आणि १,७०० कोटींच्या गुंतवणुकीमुळे बाह्य मनोरंजन क्षेत्रात क्रांती होणार आहे.

दळणवळणाला चालना

दळणवळण क्षेत्राला गती मिळावी यासाठी मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि बी.के. गोयंका यांच्या उपस्थितीत सिडको आणि वेलस्पून वर्ल्ड यांच्या ८,५०० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्याचा करार करण्यात आला. यामुळे १७,३०० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

शिक्षणाला बळकटी

शिक्षण क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी महाराष्ट्र शासन आणि इरूलर्निंग सोल्युशन्स यांच्यामध्ये २० हजार कोटी रुपयांचा करार करण्यात आला. यामुळे २० हजार रोजगार निर्मिती होईल.

६५२ कोटी रुपयांचा करार मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि सत्यनारायण नुवाल यांच्यात झाल्यामुळे या क्षेत्रात ८,७६० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

संरक्षण क्षेत्रामुळे महाराष्ट्र सुरक्षित

संरक्षण क्षेत्रात टेम्बोच्या शाबिर मर्चंट आणि मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्यात १ हजार कोटी रुपयाचा गुंतवणूक करार झाला असून यामुळे रायगड भागात ३०० रोजगार निर्माण होणार आहे. एल अॅण्ड टी आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात तळेगाव येथे संरक्षण क्षेत्राकरिता १० हजार कोटी रुपयांचा करार करण्यात आला. यामुळे २,५०० रोजगार निर्मिती होणार आहे. इकॉनॉमिक

७१,७९५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक करार झाला. या करारामुळे राज्यात ८३,१०० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रामुळे कोकणही पुढे

रत्नागिरी भागाकरिता महाराष्ट्र शासन आणि व्हिट सेमिकॉन यांच्यात इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्राकरिता २४,४३७ कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार करण्यात आला. करारामुळे राज्यात ३३,६०० रोजगार निर्मिती होणार आहे. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि जेन्सोलचे व्यवस्थापकीय संचालक अनमोल सिंग जग्गी यांच्यात इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रात ४ हजार कोटी रुपयांचा करार झाला. या करारामुळे ५०० रोजगार निर्मिती होणार

कापड उद्योगाला भरारी

इंडोरामा आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात कापड उद्योग क्षेत्राकरिता ३१,२०० कोटी रुपयांचा करार झाल्याने या क्षेत्राकरिता ४ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे.

अन्न व पेय उद्योग

महाराष्ट्र शासन आणि ए.बी. इनबेव यांच्यात अन्न व पेय उद्योगात ७५० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीसाठी दावोस येथे सामंजस्य करार करण्यात आला. अन्न व पेय उद्योग क्षेत्रात महाराष्ट्र शासन आणि सिलोन बेव्हजेर यांच्यात १,०३९ कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि शिष्टमंडळासमवेत झाला. या करारामुळे ४५० रोजगार निर्मिती होणार आहे.

ड्रोन निर्मिती

ड्रोन तयार करण्यासाठी एमएमआरडीए आणि प्रिम सोल्युशन्स यांच्यात ३०० कोटी रुपयांचा सामंजस्य करार करण्यात आला. या करारामुळे ३०० रोजगार निर्मिती होणार आहे. इव्हरस्टोर आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात ८,६०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला.

सायबर सुरक्षा

महाराष्ट्र शासन आणि गुरुकुल यांच्यात सायबर सुरक्षा क्षेत्रातील ५०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीसाठी सामंजस्य करार

झाला. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि गुरुकुलचे सह-संस्थापक निलेश ढेरंगे यांनी या करारावर स्वाक्षरी केली.

सामरिक सामंजस्य करार

फ्लुईड कंट्रोल कंपनीने ४२५ कोटी गुंतवणुकीसाठी सामरिक सामंजस्य करार केले. या प्रकल्पामुळे १०० नवीन रोजगार संधी उपलब्ध होणार आहेत. कोलेड इलेक्ट्रॉनिक्स कंपनीने १७० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्याबाबत सामरिक करार केले. या प्रकल्पामुळे १,५०० नवीन रोजगार संधी उपलब्ध होणार आहेत. स्कायरूट कंपनीने ५०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीसाठी सामरिक करार केले. या प्रकल्पामुळे ८०० नवीन रोजगार संधी उपलब्ध होणार आहेत. रीग्रीन कंपनीने १,५०४ कोटी गुंतवणुकीसाठी सामरिक करार केले. या प्रकल्पामुळे ८०० नवीन रोजगार संधी उपलब्ध होणार आहेत.

सामाजिक क्षेत्रातही पुढे

महाराष्ट्र शासन आणि रूरल इन्हान्सर्स यांच्यात १० हजार कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार झाला. हा १० हजार कोटी रुपयांचा सार्वभौम निधी हा रुग्णालयासारख्या सामाजिक क्षेत्राकरिता वापरण्यात येणार आहे.

अन्य सामंजस्य करार

जेएसडब्ल्यू या स्टिल, नवीनीकरणीय ऊर्जा, पायाभूत सुविधा, सिमेंट, लिथियम

आयन बॅटरी, सौर वेफर आदी क्षेत्रांकरिता ३ लाख कोटी रुपये गुंतवणुकीचा सामंजस्य करार करण्यात आला. या करारामुळे गडचिरोली जिल्हाबरोबरच छत्रपती संभाजीनगर आणि नागपूरचा विकास तर होणारच आणि १० हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. यामुळे महाराष्ट्राच्या औद्योगिक वातावरणाला मोठा बूस्ट मिळणार असल्याचे प्रतिपादन मुख्यमंत्री श्री. फडणवीस यांनी यावेळी केले. अवनी पॉवर बॅटरीसोबत शासनाचा १०,५२१ कोटी रुपयांच्या सामंजस्य करारामुळे ५ हजार रोजगार निर्मिती होणार आहे. बिसलेरी इंटरनॅशनल आणि महाराष्ट्र शासन यांच्या २५० कोटी रुपयांचा गुंतवणूक करार झाला असून यामुळे ६०० रोजगार निर्माण होतील. टाटा ग्रुप आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात वेगवेगळ्या बाबींसाठी ३० हजार कोटी रुपयांचा करार करण्यात आला. रिलायन्स इंडस्ट्रिज आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात पेट्रोकेमिकल्स, पॉलिस्टर, नवीनीकरण ऊर्जा बायोऊर्जा, हरित हायड्रोजन, हरित ऊर्जा, औद्योगिक विकास, डेटा सेंटर, दूरसंचार, आदरातिथ्य आणि अचल संपत्ती व्यवसायात ३ लाख ५ हजार कोटी रुपये गुंतवणुकीचा करार करण्यात आला. या ऐतिहासिक करारामुळे या क्षेत्रात ३ लाख रोजगारांच्या संधी निर्माण होणार असल्याने मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी भारत ५ ट्रीलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत असल्याचे प्रतिपादन या करारावेळी केले. महाराष्ट्र शासन आणि रॉनी स्कूवाला यांनी १०० कोटी गुंतवणुकीसाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी केली. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि रॉनी स्कूवाला यांनी या करारावर स्वाक्षरी केली.

सर्व क्षेत्रांमध्ये एकूण ६१ परिवर्तनकारी सामंजस्य करारांवर स्वाक्षरी झाली, ज्यातून १५,७०,६०४ कोटी रुपयांची गुंतवणूक होणार आहे. या करारामुळे १५,९५,९६० नवीन रोजगार संधी निर्माण होणार आहेत. दावोसने खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राच्या यशाच्या पुढील अध्यायाची पायरी चढवली असल्याचे या परिषदेत दिसून आले आहे.

विभागीय संपर्क अधिकारी

राज्य मंत्रिमंडळाच्या २, ७, २८ जानेवारी आणि ४, ११ फेब्रुवारी २०२५ रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळ बैठकीत महसूल, वित्त, सार्वजनिक बांधकाम, सामान्य प्रशासन, नगरविकास, जलसंपदा, मृदू व जलसंधारण, मदत व पुनर्वसन आदी विभागांचे महत्त्वपूर्ण निर्णय मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आले. या निर्णयांची थोडक्यात माहिती...

कल्याणकारी निर्णय

जमीन महसूल संहितेत सुधारणा

महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ च्या कलम २२० मध्ये सुधारणा करण्यास मान्यता देण्यात आली. या सुधारणांमुळे शासकीय थकबाकीपोटी लिलाव होऊन सरकारजमा झालेल्या सुमारे ४,८४९ एकर आकारीपड जमिनी शेतकऱ्यांना परत दिल्या जाणार आहेत. यामुळे छोट्या आणि अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलासा मिळणार आहे. याबाबतचे सुधारणा विधेयक मांडण्यास मंजुरी देण्यात आली. तगाई किंवा तत्सम थकबाकी न भरल्याने महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ च्या कलम २२० नुसार अशा जमिनींचा लिलाव होऊन त्या आकारीपड म्हणून शासनजमा करण्यात येतात. अशा जमिनी थकबाकीची देय रक्कम आणि त्यावरील व्याज १२ वर्षांच्या आत भरणा केल्यास मूळ खातेदारांना परत करण्याची तरतूद कायद्यात आहे. तथापि १२ वर्षांचा कालावधी पूर्ण झाल्यावर अशा जमिनी मूळ मालकांना परत करण्याची तरतूद नव्हती.

आता अशा जमिनी प्रचलित बाजारमूल्याच्या २५% रक्कम वसूल करून मूळ खातेदारांना किंवा त्यांच्या वारसांना परत करण्याची तरतूद महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६च्या कलम २२० मध्ये करण्यास मंत्रिमंडळाने मान्यता दिली. तसे विधेयक विधानमंडळाच्या आगामी अधिवेशनात सादर करण्यात येईल.

फास्ट-टॅगद्वारेच पथकर

राज्यातील पथकर वसुली नाक्यांवर १ एप्रिल २०२५ पासून सर्व वाहनांचा पथकर फास्ट-टॅगद्वारेच भरावा लागणार आहे. या

निर्णयानुसार सध्याच्या सार्वजनिक खासगी सहभाग धोरण २०१४ मध्ये सुधारणा करण्यास मान्यता देण्यात आली.

फास्ट-टॅगच्या माध्यमातून पथकर वसुली झाल्यास पथकर वसुलीत अधिक सुसूत्रता, पारदर्शकता येणार आहे. पथकर नाक्यांवर वाहनांचा खोळंबा कमी होणार आहे. यातून वेळेची, इंधनाची बचत होणार आहे. फास्ट-टॅगशिवाय अन्य कोणत्याही माध्यमातून पथकर भरायचा झाल्यास किंवा फास्ट-टॅग सुरू नसेल किंवा टॅगशिवाय वाहनाने फास्ट-टॅगच्या मार्गिकेत प्रवेश केल्यास दुप्पट पथकर भरावा लागणार आहे.

राज्यात सध्या सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या १३ आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या ९ रस्ते प्रकल्पांवर पथकर वसुली सुरू आहे. या ठिकाणी तसेच भविष्यात पथकर वसूल करावा लागणाऱ्या प्रकल्पांसाठी हा निर्णय लागू राहणार आहे.

महाराष्ट्र शासन कार्यनियमावली

प्रशासकीय कामकाज अधिक सुलभ आणि गतिमान करणारी सुधारित महाराष्ट्र शासन कार्यनियमावली प्रसिद्ध करण्यास मान्यता देण्यात आली. या सुधारणांमध्ये मंत्रिमंडळापुढे आणावयाची प्रकरणे, मुख्यमंत्री; तसेच राज्यपाल महोदय यांच्या मान्यतेसाठी सादर करावयाची प्रकरणे, मंत्रिपरिषद व मंत्रिमंडळाची कार्यपद्धती आदी बाबींसंदर्भात तरतुदीचा समावेश आहे. अशी पहिली कार्यनियमावली १९७५ ला तयार करण्यात आली होती. त्यानंतर तिसऱ्यांदा अशी सुधारित कार्यनियमावली तयार करण्यात आली आहे. सुधारित कार्यनियमावली राज्यपाल महोदयांच्या मान्यतेनंतर शासन राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात येईल.

अटल सेतूवर सध्याच्याच सवलतीच्या दराने पथकर

अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी-न्हावाशेवा अटल सेतूवर सध्या सुरू असलेल्या सवलतीच्या दरानेच आणखी एक वर्षभर पथकर आकारणी करण्यास मान्यता देण्यात आली. अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी-न्हावाशेवा अटल सेतूच्या वापराकरिता यापूर्वी ४ जानेवारी २०२४ रोजीच्या मंत्रिमंडळ बैठकीत एमएमआरडीएने प्रस्तावित केलेल्या दराच्या ५० टक्के सवलतीच्या दराने पथकर (कमीत कमी २५० रुपये इतका) आकारणीचा निर्णय घेण्यात आला होता. या दराचा एक वर्षानंतर आढावा घेण्याचा निर्णयही घेण्यात आला होता. त्यानुसार मंत्रिमंडळ बैठकीत आणखी एक वर्षभर म्हणजेच ३१ डिसेंबर २०२५ पर्यंत सध्या सुरू असलेल्या

सवलतीच्या दरानेच पथकर आकारणीस मान्यता देण्यात आली.

अभय योजनेस मुदतवाढ

शासकीय भोगवटादार वर्ग-२च्या जमिनी वर्ग-१मध्ये रूपांतरणासाठी सवलतीच्या दराने अधिमूल्य आकारण्याच्या अभय योजनेस वर्षभराची मुदतवाढ देण्यास मंजुरी देण्यात आली. कृषिक, निवासी, वाणिज्यिक किंवा औद्योगिक प्रयोजनासाठी दिलेल्या शासकीय जमिनीचे किंवा भाडेपट्ट्याने दिलेल्या वर्ग-२ जमिनीचे वर्ग-१ मध्ये रूपांतरण करण्यासाठी सवलतीच्या दराने अधिमूल्य भरण्यासाठीची मुदत संपली आहे. मात्र राज्यात अशी रूपांतरणाची खूप प्रकरणे प्रलंबित असल्याने या योजनेस मुदतवाढ देण्याबाबत वारंवार मागणी करण्यात येत होती. त्यामुळे या सवलतीच्या दराने अधिमूल्य भरण्याच्या योजनेस आणखी एक वर्षाची मुदतवाढ देण्यास मान्यता देण्यात आली. यानुसार यापूर्वी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांना; तसेच ३१ डिसेंबर २०२५ पर्यंत दाखल होणाऱ्या अर्जासाठी ही योजना लागू राहणार आहे. याबाबतची अधिसूचना प्रसिद्ध करण्यात येणार आहे.

टेमघर प्रकल्पाच्या खर्चास मान्यता

पुणे जिल्ह्यातील टेमघर प्रकल्पाचे (ता. मुळशी) मजबुतीकरण व गळती रोखण्याच्या कामांकरिता ३१५ कोटी ५ लाख रुपयांच्या खर्चास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली. टेमघर धरणातून पुणे शहराला दरवर्षी ३.४०९ अघफू पाणी पिण्यासाठी उपलब्ध केले जाते. तसेच मुळशी तालुक्यातील कोल्हापूर पद्धतीच्या बंधान्याद्वारे १ हजार हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले आहे. हा प्रकल्प पुणे शहराच्या वरच्या बाजूस आहे. या प्रकल्पाला गळती लागल्यामुळे पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात अपव्यय होतो. यामुळे धरणाच्या; तसेच पुणे शहराच्या सुरक्षिततेचा गंभीर प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. तसा अहवाल विविध समित्यांनी दिला आहे. त्यांच्या शिफारशीचा विचार करता धरणाची गळती रोखण्यासाठी तातडीने उपाय योजना करण्याची आवश्यकता आहे. हे

काम केल्याने गळती थांबणार असून त्यामुळे शेतकऱ्यांना सिंचनासाठीही पाणी उपलब्ध होणार आहे.

कोयना जलाशयातील बुडीत बंधारे बांधण्यासाठी तरतूद

सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर व जावळी तालुक्यातील कोयना जलाशयामध्ये बुडीत होणारे २५ बंधारे बांधण्यासाठी १७० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यास मान्यता देण्यात आली. कोयना जलाशय

परिसरातील हे २५ बंधारे बुडीत क्षेत्रात येतात. या जलाशयाची पाणी पातळी फेब्रुवारी ते मे या महिन्यांच्या कालावधीत मोठ्या प्रमाणात कमी होते. त्यामुळे या परिसरातील स्थानिक रहिवाशांना पिण्याच्या व सिंचनाच्या पाण्याची समस्या भेडसावते. ही समस्या सोडवण्यासाठी उपाययोजना म्हणून या बंधान्यांचे बांधकाम करण्यात येणार आहे.

देहरजी मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाच्या सुधारित खर्चास मान्यता

पालघर जिल्ह्यातील मौजे सुकसाळे (ता. विक्रमगड) येथील देहरजी मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाच्या २ हजार ५९९ कोटी १५ लाख रुपयांच्या खर्चास सुधारित प्रशासकीय मान्यता देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. हा अतिरिक्त खर्च मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण-एमएमआरडीए करणार आहे. हा प्रकल्प पाणीपुरवठा प्रकल्प म्हणून राबवण्यात येत आहे. या धरण प्रकल्पाबाबत मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण व कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ यांच्या दरम्यान २३ सप्टेंबर २०२२ रोजी सामंजस्य करार करण्यात आला आहे.

जनाई शिरसाई उपसा सिंचन योजनेच्या खर्चास मान्यता

पुणे जिल्ह्यातील दौंड, बारामती व पुरंदर तालुक्यातील सिंचनासाठीच्या जनाई, शिरसाई उपसा सिंचन योजनेच्या कालव्यांना बंदिस्त नलिका वितरण प्रणालीमध्ये रूपांतर करण्याच्या कामाकरिता व त्यासाठीच्या ४३८ कोटी ४७ लाख ८७ हजार ४८३ रुपयांच्या खर्चास मान्यता देण्यात आली.

महाराष्ट्र आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण नियम २०१९ मध्ये दुरुस्ती

महाराष्ट्र आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण नियम २०१९ मध्ये दुरुस्ती करण्यास मान्यता देण्यात आली. या निर्णयानुसार प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून मुख्यमंत्री समितीचे सदस्य मंत्री व अशासकीय सदस्य यांचे नामनिर्देशन करतील.

महाराष्ट्र आपत्ती व्यवस्थापन नियम २०१९ च्या नियम-३ मध्ये राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची रचना निश्चित करण्यात आली आहे. ही रचना सुधारित करण्यास मान्यता देण्यात आली. या

रचनेनुसार राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणामध्ये अध्यक्ष आणि नऊ सदस्य असतील. त्यामध्ये मुख्यमंत्री हे पदसिद्ध अध्यक्ष, उपमुख्यमंत्री पदसिद्ध सदस्य असतील, तर अन्य पदसिद्ध सदस्य पदाकरिता मुख्यमंत्री प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून इतर मंत्र्यांना नामनिर्देशित करतील. तसेच अध्यक्ष आपत्ती जोखीम कमी करण्याचे ज्ञान आणि अनुभव असलेल्या व्यक्तींना अशासकीय सदस्य म्हणून नामनिर्देशित करतील. याशिवाय राज्य कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष पदसिद्ध सदस्य तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचा या समितीत समावेश राहिल.

टीम लोकराज्य

नरेंद्र मोदी
प्रधानमंत्री

महाराष्ट्र शासन

दावोसमध्ये घडला इतिहास प्रगतीच्या प्रवासाचा शिलान्यास...

१५,९५,९६० रोजगार
१५,७०,६०४ कोटी रुपये गुंतवणूक

DAVOS

७२ तास

९१+ बैठका

६१ सामंजस्य करार

स्कॅन करा आणि दावोसमधील
महाराष्ट्राची यशोगाथा प्रत्यक्ष ऐका...

देवेंद्र फडणवीस
मुख्यमंत्री

एकनाथ शिंदे
उपमुख्यमंत्री

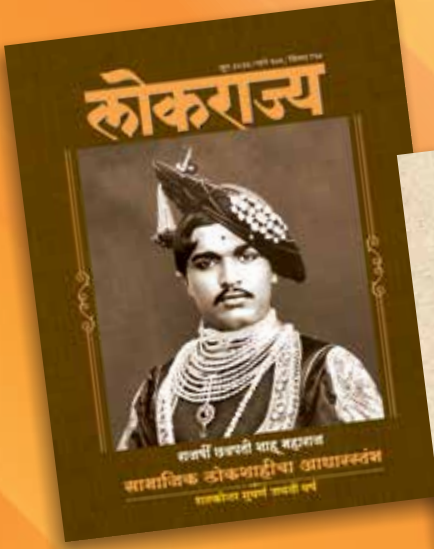
अजित पवार
उपमुख्यमंत्री

उदय सामंत
मंत्री, उद्योग

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन

लोकराज्य

अधिकृत-विश्वासार्ह-वस्तुनिष्ठ

वाचकांच्या प्रतिक्रियांचे स्वागत!

- राज्याच्या जडणघडणीचा बोलका साक्षीदार ठरलेल्या लोकराज्य मासिकाची गुणवत्ता आणि संदर्भमूल्य अधिक वाढविण्यासाठी वाचकांच्या प्रतिक्रिया अत्यंत मोलाच्या आहेत.
- वाचकांनी विधायक सूचना, लेखांवरील अभिप्राय lokrajya2011@gmail.com या ईमेलवर किंवा खालील पत्त्यावर पाठवावेत.

अंक ऑनलाइन मोफत उपलब्ध

संकेतस्थळ : <https://dgipr.maharashtra.gov.in>
आणि <https://mahasamvad.in>

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन

पत्ता : उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
नवीन प्रशासन भवन, १७ वा मजला, मंत्रालयासमोर,
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग, मुंबई ४०००३२.

Visit: www.mahasamvad.in | Follow Us: [/MahaDGIPR](https://twitter.com/MahaDGIPR) | Like Us: [/MahaDGIPR](https://facebook.com/MahaDGIPR) | Subscribe Us: [/MaharashtraDGIPR](https://youtube.com/MahaDGIPR)

प्रति/TO

O.I.G.S. भारत सरकार सेवार्थ
लोकराज्य LOKRAJYA

If undelivered, please return to:

प्रेषक / From

दयानंद कांबळे

उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
लोकराज्य शाखा, ठाकरसी हाऊस, २रा मजला, मुंबई पोर्ट ट्रस्ट, पोर्ट
हाऊसजवळ, शुरजी वल्लभभाई मार्ग, बेलार्ड इस्टेट, मुंबई - ४०० ००१

लोकराज्य हे मासिक महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मुद्रक व प्रकाशक दयानंद कांबळे, उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांनी मे. प्रिंटेड इश्युज (इंडिया) प्रा. लि., १७, प्रगती इंडस्ट्रियल इस्टेट, एन. एम. जोशी मार्ग, मुंबई - ४०० ०११ येथे मुद्रित करून माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२ येथे प्रसिद्ध केले.

मुख्य संपादक : ब्रिजेश सिंह